

הענק וגננו – על חברות, דיני החברות ואיכות הסביבה

עלי בוקשפן*, איריס האן**, גלעד רוט***

בחזית סדר-היום החברתי-העסקי קיימות שתי תופעות הקשורות זו לזו בקשר הדוק: התעצמות כוחו של המגזר העסקי, המיוצג בעיקר על-ידי פעילותם של תאגידים; וההידרדרות בתחום איכות הסביבה. פעולתם הגלובלית והנרחבת של התאגידים, כמו-גם ירידת כוח האכיפה של המדינה האטומיסטית בהקשר זה, מצביעות על הכוח העצום הטמון בידי המגזר העסקי גם במישור ההשפעה על מצב הסביבה לשבט או לחסד. לכל אלה מצטרפת העובדה שלנוכח היקפם ואופי פעילותם של התאגידים, עברות סביבתיות הנעשות על-ידיהם הן משמעותיות וחמורות מאלה הנעשות על-ידי יחידים.

לנוכח דברים אלה יבחן המאמר את הממשק שבין עולם העסקים, ובראשו השחקן התאגידי, לבין איכות הסביבה בשלושה נדבכים מרכזיים: בחלקו הראשון יסקור המאמר את התעוררות אחריותו החברתית של התאגיד העסקי, המהווה בסיס לאחריותו הסביבתית; בחלקו השני יתוארו יוזמות וולונטריות של תאגידים בתחום איכות הסביבה וכן הכוחות הדוחפים לאחריותו הסביבתית של התאגיד, הנובעים מתוך המגזר העסקי עצמו ומן המוסדות התומכים בו; ובחלקו השלישי יסקור המאמר וינתח את הכלים הרגולטיביים בתחום דיני איכות הסביבה, ובמיוחד את הכלים ה"תאגידיים", אשר העיקריים מביניהם הם חובותיהם של נושאי-המשרה, אחריותם של האורגנים וחובות הגילוי בתחומם של דיני ניירות-ערך. כלים אלה משמשים או יכולים לשמש לקידום היעדים של איכות הסביבה באמצעות המוסד התאגידי ואלה הפועלים מטעמו. בחינה זו תדגיש את קיומה של מערכת קשרים משולשת, הדוקה ומורכבת, בין הכלים הרגולטיביים (הקובעים את סף הציות) לבין הכלים הוולונטריים (העוסקים מעצם מהותם בתחום שמעל סף הציות) וכן בין שני אלה לבין התודעה האזרחית המתגברת.

* מרצה בכיר בבית-ספר רדוינר למשפטים, המרכז הבינתחומי הרצליה.

** בוגרת בית-ספר רדוינר למשפטים, המרכז הבינתחומי הרצליה; מנהלת תחום תכנון ומחקר במכון ד"ש א (דמותה של ארץ), החברה להגנת הטבע.

*** בוגר בית-ספר רדוינר למשפטים, המרכז הבינתחומי הרצליה.

תודות מקרב לב לשופט דניאל פיש על הערותיו המאירות למאמר.

בחירת הממשק התאגידי-הסביבתי תיעשה במשולב עם שאלת תכליתם המתעדכנת של דיני החברות, כפי שזו באה לידי ביטוי בסעיף 11 לחוק החברות. המאמר יציע לעדכן סעיף זה ברוח המגמות המתחדשות בתחום איכות הסביבה ודיני החברות, וכן ביחס לתפקידו החברתי ולאחריותו הסביבתית של התאגיד בעידן הנוכחי.

פתיחה

פרק א: – CSR – אחריותה החברתית של החברה העסקית

פרק ב: על אחריות סביבתית וולונטרית של תאגידיים

1. הכוחות וכשלי השוק המשפיעים על התנהלותם הסביבתית הוולונטרית של תאגידיים
2. אמצעים ומנגנונים לבר-משפטיים למימוש התנהלותו הסביבתית הוולונטרית של התאגיד
(א) דיווח סביבתי וולונטרי
(ב) המגזר הפיננסי כמנוף לקידום אחריותם הסביבתית של תאגידיים
(ג) בנקים – "עקרונות המשווה"

3. מגבלותיו של המגזר העסקי כמחולל וולונטרי של שינוי סביבתי איכות הסביבה בראי החקיקה והפסיקה התאגידית

פרק ג:

1. על התפתחות הרטוריקה השיפוטית בתחום איכות הסביבה וממשקה עם דיני החברות
2. חובותיהם של נושאי-משרה בתאגיד והיפוך תורת האורגניזם
(א) חוק הגבלת העישון במקומות ציבוריים (תיקון מס' 2)
(ב) חוק אוויר נקי
(ג) הצעת חוק הפחתת השימוש בשקיות פלסטיק
3. דיני ניירות-ערך, חובות גילוי ודיווח סביבתי
4. סעיף 11 לחוק החברות כמקור כללי להטלת מחויבות סביבתית על תאגידיים
5. אכיפה אזרחית וציבורית בראי הנורמות המשפטיות
(א) אכיפה אזרחית
(ב) אכיפה על-ידי הרשות המקומית

סיכום

פתיחה

בחזית סדר-היום החברתי-העסקי החם, תרתי משמע, ניצבות כיום שתי תופעות הקשורות זו לזו בקשר הדוק: התעצמות כוחו והשפעתו של המגזר העסקי, המיוצג בעיקר על-ידי פעילותם של תאגידים; וההידרדרות בתחום איכות הסביבה.² שתי התופעות גם-יחד חורגות מגבולותיה של מדינה זו או אחרת, ומהוות על-כן גורם סיכון עולמי המציב אתגר של ממש לקיום האנושי.³ שיאה הסמלי, אך המשמעותי, של ההכרה בסיכון זה היה הענקתו של פרס נובל לשלום לסגן נשיא ארצות-הברית לשעבר אל גור בשל המודעות שעורר לנושא של שינוי האקלים והשפעתו על איכות הסביבה.⁴

- 1 על התעצמותם של תאגידים ראו: Sarah Anderson & John Cavanagh, *The Rise of Corporate Global Power* (2000), available at www.IPS-dC.org/reports/top_200_the_rise_of_corporate-global_Power. למחקר המעודכן ראו: SARAH ANDERSON, JOHN CAVANAGH & THEA LEE, *FIELD GUIDE TO THE GLOBAL ECONOMY* (rev. ed., The New Press 2005). על-פי פרסומים נוספים נראה כי חלקם היחסי של התאגידים בקרב הגופים הפיננסיים הולך ועולה. ראו: news.mongabay.com/2005/0718-worlds_largest.html.
- 2 ראו, למשל, דוח מקיף להערכת מצבן של המערכות האקולוגיות בעולם – MILLENNIUM ECOSYSTEMS ASSESSMENT, נגיש בכתובת www.maweb.org. דוח מקיף זה נערך ביוזמת האו"ם על-ידי 1,360 מומחים מ-95 מדינות, ובשיתוף-פעולה של ממשלות, עסקים, ארגוני סביבה ועוד, במהלך השנים 2001–2005. ממצאי הדוח מצביעים על כך שבחמישים השנים האחרונות גרם האדם לשינויים במערכות האקולוגיות בקצב ובאינטנסיביות גבוהים יותר מאשר בכל ההיסטוריה האנושית. כתוצאה מכך נגרמו נזקים בלתי-הפיכים למגוון הביולוגי על פני כדור-הארץ. קצב אובדן המינים בימינו גבוה פי אלף מאשר בכל תקופה ידועה אחרת לאורך ההיסטוריה הידועה של כדור-הארץ. מסמך שחובר על-ידי ה-OECD, הסוקר מגמות סביבתיות וכלכליות עד לשנת 2030, מצביע על המשך מגמת ההתחממות הגלובלית ועל המשך המגמה של אובדן מיני החי והצומח, עד כדי פגיעה אנושה בשירותים שהמערכת האקולוגית נותנת לחברה האנושית, וכתוצאה מכך פגיעה ביכולת הצמיחה הכלכלית וברוחות האדם. לדברי מחברי המסמך, משמעותה של אי-פעולה בתחומים אלה ("עסקים כרגיל") היא סיכון להרס בלתי-הפיך, כבר בעשורים הקרובים, של הסביבה כבסיס לפיתוח כלכלי בר-קיימא. לפירוט ראו OECD ENVIRONMENTAL OUTLOOK TO 2030 (2008), available at www.oecd.org/environment/outlookto2030. נגיש בכתובת.
- 3 עדות למשבר האקלים, כתופעה עולמית, ניתן לראות בדוח שהוכן בשנת 2003 בעבור נשיא ארצות-הברית לשעבר על-ידי צוות מיוחד של הפנטגון אשר מונה על-ידי הנשיא לשם הערכת הסיכונים הבטחוניים הצפויים במאה השנים הקרובות. ממצאי הדוח מראים כי הסיכון הבטחוני העיקרי של ארצות-הברית אינו הטרור, אלא משבר האקלים. ראו דב חנין גלובליזציה 32 (2007).
- 4 על-פי נימוקיה של ועדת פרס נובל לשלום, בחירתו של גור לקבלת הפרס, יחד עם ארגון ה-IPCC (International Panel on Climate Change), נעשתה בשל "מאמציהם המשותפים לבנייתו ולהפצתו של ידע טוב יותר הקושר בין השתנות האקלים לבין מעשיו של האדם". www.nytimes.com/2007/10/13/world/13nobel.html.

קשה להפריזו בתיאור חשיבותם של התאגידים בתחום איכות הסביבה על רקע התעצמות כוחם בעולם. הנתונים המצביעים על מגמה זו מעוררים השתאות:⁵ מאתיים התאגידים הגדולים בעולם מעסיקים רק חלק זעיר מאוכלוסיית העולם, אך מחזיקים ב-28% מהתוצר הכלכלי העולמי. שלוש מאות התאגידים הבין-לאומיים, לא כולל מוסדות פיננסיים, מחזיקים בבעלותם כרבע מהנכסים היצרניים בעולם. שלושה תאגידי-ענק שולטים בשליש משוק המזון המעובד בעולם, וחמישה תאגידיים שולטים ב-75% מסחר ההגנים העולמי. חברת "נסטלה" הרוויחה בשנת 2002 יותר מהתל"ג של גאנה, רווחיה של "יוניליבר" עלו בשליש על ההכנסה הלאומית של מוזמביק, ורווחיה של "וולמרט" היו גדולים מכלכלותיהן של שתי המדינות גם-יחד. פעולתם הגלובלית והנרחבת של התאגידים, כמו-גם ירידת כוח האכיפה של המדינה האטומיסטית בהקשר זה, מצביעות על הכוח העצום הטמון בידי המגזר העסקי גם במישור ההשפעה על מצב הסביבה לשבט או לחסד. לכל אלה מצטרפת העובדה שלנוכח היקפם ואופי פעילותם של התאגידים, עברות סביבתיות הנעשות על-ידיהם הן משמעותיות וחמורות מאלה הנעשות על-ידי יחידים.⁶

התחום של איכות הסביבה מקיף נושאים רבים.⁷ מבין אלה, הנושא שעורר מודעות גבוהה במיוחד – ואשר הוליד את התובנה כי תופעה זו הינה יציר-כפיו של האדם, בוודאי כאשר זה מנהל את חייו באמצעות המוסד התאגידי – הוא ההתחממות הגלובלית, אשר גורמת לתופעות אקלימיות קיצוניות ולנוקים פיזיים.⁸ בהתאם לכך מתרבים המאמצים לגבש פתרונות גלובליים ומדינתיים להפחתת הפליטות של גזי-החממה באמצעות חוקים והסכמים.⁹ בה-בעת ניכרות גם ברמה הוולונטרית יוזמות הולכות ומתרבות של חברות אשר

5 הדוגמות להלן וכן דוגמות נוספות מצויות בספרו של חנין, לעיל ה"ש 3, וכן אצל דיוויד קורטן כשהתאגידים שולטים בעולם (עדי ינאי מתרגם, 2005).

6 STUART BELL & DONALD MCGILLIVRAY, ENVIRONMENTAL LAW (6th ed. 2006)

7 תחום זה כולל עיסוק בשטחים הפתוחים, בזיהום של הים, מקורות המים והקרקע, בטיפול בפסולת, באיכות האוויר, בחומרים מסוכנים ועוד. מבחינת סדר-היום הסביבתי העולמי, הנושא העומד בראש הרשימה הוא ההגנה על המגוון הביולוגי ועל המערכות הטבעיות, כפי שהדבר מתבטא בתוכנית העבודה של ארגון שמירת הטבע של האו"ם (IUCN – International Union for Conservation of Nature) לשנים 2009–2012, נגישה בכתובת cmsdata.iucn.org/downloads/iucn_programme_2009_2012_dfc.pdf

8 ראו דוח בעניין זה שחובר על-ידי Citigroup, נגיש בכתובת www.pewclimate.org/docUploads/CIR%20—%20Climatic%20consequences%20Jan.%202007.pdf. להשפעות הפיזיות הללו יש השלכות משמעותיות על תאגידיים רבים, כפי שניתן ללמוד מדוח משותף של Calvert ושל Ceres משנת 2007, המלמד על נזקים כספיים עצומים לחברות ביטוח ולחברות נפט – כמו-גם לחברות בתחומי הבנקאות, התקשורת, הקמעונאות וכולי – כתוצאה מההוריקנים של שנת 2005. הדוח נגיש בכתובת www.calvert.com/pdf/ceres_calvert_sandp_500.pdf

9 המסגרת בדבר שינוי אקלים, כ"א 53, 1 (נפתחה לחתימה ב-1998); אמנה ליישום תקנים בדבר פליטת מזהמים לאוויר – www.sviva.gov.il/Environment/Static/Binaries/Articles/

החלו לפתח אסטרטגיות להתמודדות עם הנושא,¹⁰ וניכר כי מדובר במגמה ברורה ועקבית, ולא רק באופנה חולפת.¹¹ התעוררות וולונטרית זו חשובה במיוחד לנוכח אופיו המדינתי של המשפט, אשר מקשה התמודדות אפקטיבית עם הסכנה לאיכות הסביבה, אשר אינה "מתחשבת" בגבולות מדינתיים. התעוררות זו באה על רקע התגברות מודעותה של החברה האזרחית לנושא והתהוותם של "כוחות שוק" מוזן חדש הדוחפים את השחקנים החברתיים, ובראשם התאגידים, לפעילות סביבתית מודעת יותר. על-כן נראה כי דווקא בתחום של איכות הסביבה, חשיבותו של "המשפט הרך" – אשר מצמיח הסדרה א-מדינתית המושתתת על מגוון של מנגנונים וולונטריים המעודדים את אימוצם של ריסונים סביבתיים, מחוץ ומעבר לנדרש על-פי חוק (beyond compliance) – הינה ניכרת וחיונית.¹²

לנוכח דברים אלה, מאמר זה בא לבחון את הממשק שבין עולם העסקים, ובראשו השחקן התאגידי, לבין איכות הסביבה; לשרטט את דרכי ההתמודדות המשפטית והלבר-משפטית לנוכח הסיכונים בנושאי איכות הסביבה; ולהציע תפיסה משפטית חדשה ומעודכנת ביחס לתפקידו החברתי ולאחריותו הסביבתית של התאגיד בעידן הנוכחי. ככלות הכל, כאמור, רבים מהתאגידים המודרניים מהווים גורם מרכזי באיום על הסביבה, אך באותה נשימה הם יכולים להוות (ולא אחת אף מהווים) מנוף חיוני וחוד-חנית בשמירה על איכותה.

ניתוח שיטתי של השלכתו הסביבתית של התאגיד העסקי מצריך זווית-ראייה "אקולוגית" על המשתנים האופפים את פעילותו ועל יחסי-הגומלין ביניהם.¹³ כך, מחויבות וולונטרית

amana_1.pdf; הצעת חוק אוויר נקי לישראל, התשס"ו-2005, ה"ח 126, אשר תופיע בהמשך; וכן חוק אוויר נקי, התשס"ח-2008, ס"ח 752 (להלן: חוק אוויר נקי). אמצעים נוספים הם היפוך תורת האורגניזם ברוב חוקי איכות הסביבה, וכן הקנסות הגדולים שהאורגניזם המפרים עתידים להיקנס בהם, כפי שמופיע בחוק הגנת הסביבה (המוזהם משלם) (תיקוני חקיקה), התשס"ח-2008, ס"ח 858 (להלן: חוק הגנת הסביבה).

10 ראו הרחבה בנושא זה להלן בטקסט הסמוך לה"ש 64 ואילך. מסמכי מדיניות העוסקים בתחום זה ניתן למצוא באתרים של ארגון שמירת הטבע של האו"ם (IUCN) – www.iucn.org; של ועידת העסקים העולמית לפיתוח בר-קיימא (WBCSD – World Business Council for Sustainable Development) – www.wbcsd.org/templates/TemplateWBCSD5/layout.asp?MenuID=1; ושל מכוני מחקר נוספים, דוגמת מכון המשאבים העולמי (WRI – World Resources Institute) – www.wri.org.

11 Jayne W. Bernard, *Corporate Boards and the New Environmentalism*, 31 Wm. & Mary Env't'l. & Pol'y Rev. 291 (2007).

12 העובדה שהבעיות הסביבתיות הינן חוצות-גבולות מטבען הביאה לידי התפתחותן של ענף סביבתי במשפט הבין-לאומי. ענף זה התפתח בהדרגה מהסדרים מצומצמים יחסית בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים עד לנורמות מגובשות בימינו של מנהגים בין-לאומיים, אמנות בין-לאומיות ומסמכים מהווים "חוק רך". חלק מההסדרים הללו התפתחו במסגרת פעולתם של תאגידים רב-לאומיים. אולם למרות התפתחויות משמעותיות אלה בתחום המשפט הבין-לאומי הסביבתי, טרם נמצאה הדרך להתמודד בצורה משכנעת עם אתגר האכיפה. לדיון נרחב בנושא ראו רובי סיבל משפט בינלאומי (מהדורה שנייה), 2010.

13 ההתכתבות בין הרגולטור, התאגיד העסקי והחברה האזרחית, והשפעתה של הרגולציה

סביבתית היא נדבך אחד, חדש יחסית, של שיפור איכות הסביבה על-ידי המגזר העסקי, ואף שמקורה בעיקר בתאגיד עצמו, אי-אפשר לנתח אותה בגפה. בסופו של יום אין להתעלם מקיומה של מערכת קשרים הדוקה ומורכבת בין הכלים הרגולטיביים (הקובעים את סף הציות) לבין הכלים הוולונטריים (העוסקים במהותם בתחום שמעל סף הציות) ובין שני אלה לבין התודעה האזרחית המתגברת.

משולש כוחות זה, שבקודקודיו ניצבים המגזר העסקי, הרגולטור והציבור, ממחיש את הצורך בראייה הוליסטית ומאוזנת של הכוחות הפועלים להגנתה של הסביבה. מדיניות בת-קיימא מצריכה התכתבות מתמדת בין שלושת קודקודי המשולש, ואין היא יכולה להישען אך על חלק מהם. בהתאמה, בבסיסו של מאמר זה יעמדו יחסי-הגומלין בין צורות ההסדרה השונות (הרגולטיביות והוולונטריות) של איכות הסביבה במגזר העסקי, כמו-גם תפקידם של שלושת השחקנים העיקריים בזירה. כל זאת בניסיון להאיר ולהבין טוב יותר את התנהלותו הסביבתית של "הענק" – הלוא הוא המגזר העסקי – בגננו הגלובלי.

לצורך כך יאורגן המאמר כדלקמן. חלקו הראשון של המאמר יוקדש לסקירה קצרה ובלתי-ממצה של התערורות אחריותו החברתית של התאגיד העסקי. חלק זה ישמש מבוא לדיון בצורות ההסדרה השונות של אחריותו הסביבתית של התאגיד. החלק השני יתמקד ביוזמות וולונטריות של התאגידים בתחום איכות הסביבה וכן בכוחות הדוחפים לאחריותו הסביבתית של התאגיד, הנובעים מתוך המגזר העסקי עצמו ומהמוסדות התומכים בו (דוגמת בנקים וחברות ביטוח). החלק השלישי של המאמר ימשיך בסקירת הכלים הרגולטיביים בתחום דיני איכות הסביבה. בשל מיקודו של המאמר, תובא המגמה הרגולטיבית והפסיקית האמורה ככל שזו נוגעת בחברות, ובמיוחד יידונו הכלים ה"תאגידיים", אשר העיקריים מביניהם הם חובותיהם של נושאי-המשרה, אחריותם של האורגנים וחובות הגילוי בתחומם של דיני ניירות-ערך. כלים אלה משמשים או יכולים לשמש לקידום היעדים של איכות הסביבה באמצעות המוסד התאגידי ואלה הפועלים מטעמו. בחינה זו תיעשה במשולב עם שאלת תכליתם המתעדכנת של דיני החברות, כפי שזו באה לידי ביטוי בסעיף 11 לחוק החברות.¹⁴ המאמר יציע לעדכן סעיף זה ברוח המגמות המתחדשות בתחום איכות הסביבה ודיני החברות. המאמר יחתם בסיכום ובהתוויית כיווני חשיבה לעתיד.

הסביבתית בצורתה השונות גם על המרחב המצוי מעבר לרף הציות, נשמעות, למשל, מגישתם של: Michael E. Porter & Claas van der Linde, *Green and Competitive: Ending the Stalemate*, in HARVARD BUSINESS REVIEW ON BUSINESS AND THE ENVIRONMENT 131 (Harvard Business School Press ed., 2000). פורטר וון-דר-לינדה מצדיקים רגולציה סביבתית מכמה טעמים, ביניהם יצירת לחץ חיצוני על חברות לחדש ולשפר, יצירת שיפורים סביבתיים גם בהעדר רווחיות בטווח הקצר, חינוך והגברת מודעות לניצול טוב יותר של משאבים, יצירת ביקוש לשיפורים סביבתיים ועוד.

14 חוק החברות, התשנ"ט-1999, ס"ח 1711 (להלן: חוק החברות).

פרק א: CSR¹⁵ – אחריותה החברתית של החברה העסקית

בשנים האחרונות, כאשר מקומה של המדינה נחלש ואילו מעמדם של החברה האזרחית והמגזר העסקי מתחזק, מתפתחת בתנופה רבה תופעת האחריות החברתית והאתית בתחומי של המגזר העסקי. לפי אחת הסטטיסטיקות, משנת 2002, חמישים ושניים מתוך מאה הגופים הגדולים בעולם מבחינה תקציבית הם תאגידיים, והיתר, פחות ממחצית, הם מדינות. נתון זה מלמד על שיעור ההשפעה של התאגידיים על הקהילה האנושית בת-זמננו.¹⁶

התעצמותה של הגישה המכירה באחריותם החברתית של התאגידיים הינה חלק מההתפתחויות שחלו לאחרונה בעולם, בין היתר בתחומים כגון זכויות אדם במגזר הפרטי וסחר הוגן, ומתפיסות חדשות בדבר תכליתן של חברות עסקיות בעידן המודרני, ובכלל זה מחויבותן המתגברת כלפי עובדיהן, כלפי לקוחותיהן, כלפי איכות הסביבה ולמעשה כלפי הציבור בכללותו. במקום אחר עמדנו על שאלת תכליתה של החברה העסקית ועל ההצדקות הנורמטיביות למגמה החברתית המתרחבת בהקשר של פעילותה של החברה העסקית,¹⁷ אך לצורכי מאמר זה נסתפק בטענה כי אחריותם החברתית המתגברת של תאגידיים עסקיים הינה כיום תופעה נפוצה מאוד. התפתחויות אלה – כמו גם יוזמות מקומיות ובין-לאומיות רבות בתחום העסקי-החברתי – מאותתות כי נפרש לפנינו עולם חדש שבו גם "כוחות השוק" עצמם מעודדים התחשבות, וממילא מספקים הודמנויות עסקיות חדשות לאלה המפנימים שיקולים חברתיים, אתיים וסביבתיים בפעילותם היומיומית.

בישראל הנושא מצוי עדיין בתחילת דרכו, אף שניתן כבר לראות ניצנים משפטיים ועסקיים לתופעה. בהקשר המשפטי ניתן להבחין בשנים האחרונות ב"מהפכה החברתית במשפט העסקי".¹⁸ עיון בדיני החוזים ובדיני החברות מעלה כי דווקא בתחומי המשפט העסקיים – אותם תחומי משפט חומריים וולונטריים שנתפסו בעבר כממלכת המשפט הפרטי הקלסי – מתחוללות בשנים האחרונות תמורות המטילות על הצדדים לחוזה ועל המעורבים בפעילות החברה אחריות חברתית הולכת וגוברת, אשר חורגת מעניינם הפרטי והאנוכי ומעודדת אותם לפקוח את עיניהם ולהתחשב גם בזולתם. במקביל ניתן להבחין גם

15 משמעות המונח היא Corporate Social Responsibility.

16 סטטיסטיקה זו בוחנת את כלכלותיהם של התאגידיים לפי הכנסותיהם ממכירות, בעוד הכלכלות המדינתיות נמדדות לפי גודל הת"ג שלהן. ANDERSON, CAVANAGH & LEE, לעיל ה"ש 1. במדידה משנת 2002 המשווה בין הכנסותיהם של התאגידיים לבין תקציביהן של מדינות נמצא כי שישים ושש מבין מאה הכלכלות הגדולות הן תאגידיים. Brian Roach, *Corporate Power in a Global Economy* (2007), available at www.e3network.org/teaching/Roach_Corporate_Power_in_a_Global_Economy.pdf.

17 עלי בוקשפן "על חברה וחברה, ועל מעמדו של סעיף 11 לחוק החברות במשפט הישראלי" משפט ועסקים א 229 (2004). על התרחבותו של שיח האחריות במסגרת המגזר העסקי (ועל היחלשותו של המגזר הציבורי בהקשר זה) ראו מנחם מאוטנר משפט ותרבות 325-326 (2008).

18 עלי בוקשפן המהפכה החברתית במשפט העסקי (2007).

בהקשר העסקי ביוזמות מבטיחות הצועדות באותו כיוון, דוגמת תוכניות אתיקה בחברות עסקיות,¹⁹ "קרנות אתיות" המתמקדות בהשקעות פיננסיות בחברות בעלות מחויבות חברתית וסביבתית,²⁰ מדדים חברתיים דוגמת "מדד מעלה" שהושק לפני שנים ספורות בישראל,²¹ יצירת נורמה של דיווח חברתי על-ידי חברות עסקיות (אם מתוקף רגולציה הנובעת מדיני ניירות-ערך ואם באופן וולונטרי)²² ועוד היד נטויה. תחומים אלה זכו אומנם בדחיפה משמעותית ונכנסו לחזית השיח העסקי והמשפטי בשל השערוריות התאגידיות שאירעו בשנים האחרונות בארצות-הברית, אשר חשפו נורמות תאגידיות וחשבונאיות פגומות בחברות-ענק דוגמת WorldCom, Enron, Tyco International ו-Adelphia Communications. אולם סיבתם העיקרית נעוצה בהתעצמות כוחם החברתי של התאגידים והשפעתם על העולם הסובב.

במילים אחרות, נראה שכיום אין כבר מי שיחליק על מקומה המתעצם של תופעת האחריות החברתית בקרב תאגידים.²³ אחריות זו מופנית כיום גם לכיוונם של בעלי-העניין (stakeholders), וביניהם הסביבה, העובדים, הקהילה וכן הלאה.²⁴ שאלה יסודית בהקשר זה היא שאלת תכליתה של החברה העסקית ומעמדו של סעיף 11 לחוק החברות, הקובע כי "תכלית חברה היא לפעול על פי שיקולים עסקיים להשאת רווחיה...". אף שהשאלה טרם הוכרעה באופן מובהק, קיים כיום "קייס" עסקי המבסס את הטענה כי המגמה החברתית והסביבתית משרתת לא אחת גם את התאגיד עצמו ומשיאה

19 עלי בוקשפן ואסא כשר "אתיקה בחברות עסקיות: שיקולים משפטיים ומוסריים" משפט ועסקים ב 159 (2005).

20 ראו משרד האוצר, אגף שוק ההון, ביטוח וחסכון "נייר עבודה: אחריות חברתית בהשקעות של גופים מוסדיים" (2008), נגיש בכתובת www.mof.gov.il/hon/2001/mosdiym/memos/SRI.pdf.

21 www.maala.org.il/heb/tools/index/03/default.asp?ContentID=32
 22 דוגמת דוח האחריות הסביבתית שפרסם בנק לאומי לשנת 2007, נגיש בכתובת www.bankleumi.co.il/ebdocs/sviva_report.pdf (להלן: דוח האחריות הסביבתית של בנק לאומי לשנת 2007); דוח אחריות חברתית, הכולל פרק סביבתי, של חברת "אינטל", נגיש בכתובת download.intel.com/il/CSR/Intel%20Israel%202008%20Report.pdf; וכן דוחות סביבתיים שפרסמה חברת "נשר מפעלי מלט ישראלים בע"מ" לשנת 2006 (www.nesher.co.il/new_site/sviva_report_E.pdf) ולשנת 2008 (www.nesher.co.il/new_site/sviva_report_final_version.pdf).

23 בחודש יולי 2007 הופק דוח עולמי הבודק התנהלות אחראית של תאגידים במאה ושמונה מדינות. מדינת-ישראל ממוקמת בדוח במקום השלושים ואחד. תוצאות המחקר בוחנות את הישגיהן של המדינות בכל הנוגע בהתנהלות אחראית של תאגידים, בקיומה של מדיניות ציבורית בנושא ובמידת מעורבותה של החברה האזרחית. נגיש בכתובת www.accountability21.net/uploadedFiles/publications/The State of Responsible Competitiveness.pdf.

24 ראו, לדוגמה, אתר חברת "אינטל" - www.intel.com/cd/corporate/jobs/emea/heb/news/325506.htm; אתר בנק לאומי - www.leumi.co.il.

את רווחיו. "קייס" כזה נתמך באימוצן הוולונטרי של יוזמות חברתיות, סביבתיות ואתיות על-ידי התאגידים העסקיים, ויידון בהרחבה בחלק הבא.²⁵

שאלה זו נידונה בצורה בהירה על-ידי צ'נסלור אלן (Allen)²⁶ – שופט אשר פיתח רבות את דיני החברות בדלוור בעשורים האחרונים, וניתח את הדרך שבה המשפט המודרני מתייחס הלכה למעשה לתכלית החברה. אלן פותח את מאמרו *Our Schizophrenic Conception of the Business Corporation*²⁷ בשאלה הבסיסית בדיני החברות ובזו הנגזרת ממנה, דהיינו: מהי חברה, ולטובת מי אלה ששולטים בה צריכים לפעול?²⁸ תשובתו היא כי במשפט קיימות למעשה בריזמנית שתי תפיסות ביחס לחברה ולאחריותם של הפועלים מטעמה. שתי תפיסות אלה, המכונות Property Conception ו־Social-Entity Conception, חיות לגישתו יחדיו. התפיסה הראשונה דוגלת בראיית החברה העסקית כקניינם הפרטי של בעלי המניות (ומכאן שמה), ועל-כן תומכת בתכלית החברה לקדם את מטרות בעליה (השאת עושרם), וכן בתפקידם של הדירקטורים, כנציגיהם של בעלי המניות, לקדם בנאמנות אינטרסים אלה. מודל זה מכונה על-ידי אלן גם "המודל החווי", שכן ניתן להתבונן דרכו על החברה כמסגרת של אנשים אוטונומיים המתקשרים ביניהם.²⁹ לפי התפיסה החברתית, לעומת זאת, החברה אינה רכוש הפרטי של בעלי מניותיה, אלא מוסד חברתי שיש לו גם מטרות חברתיות ומוסריות. החברה העסקית נוצרת וממשיכה את חייה רק באמצעות הסכמה שלטונית, ואפיוני האישיות המשפטית שלה, אחריותה המוגבלת וחיותה הנצחית ניתנים על-ידי המדינה כדי להשיא את הרווחה המצרפית. בהתאמה, תפקידי הדירקטורים מתפרשים אל מעבר להשאת רווחיהם של בעלי המניות גם לעבר קידום עניינם של גורמים נוספים המושפעים מהחברה.³⁰ לדידנו, החובות החברתיות המוטלות על החברה העסקית

- 25 ראו רקפת מוסק, ניר זיכלינסקי, לימור אברבוך וירון אלעד "אחריות חברתית בעסקים – הקשר בין עסקים, טכנולוגיה, קהילה ודיווח חברתי" **PuRe Comm**, www.purecomm.org.il/Index.asp?ArticleID=52&CategoryID=71&Page=1
- 26 המשמש כיום פרופסור בפקולטות למשפטים ולעסקים באוניברסיטת ניו-יורק (N.Y.U.).
- 27 William T. Allen, *Our Schizophrenic Conception of the Business Corporation*, 14 *CARDOZO L. REV.* 261 (1992–1993).
- 28 *SEC v. Chenery Corp.*, 318 U.S. (Frankfurter) ב-86 (1943): "to say that a man is a fiduciary only begins analysis; It gives direction to further inquiry: To whom is he a fiduciary? What obligations does he owe as a fiduciary? In what respect has he failed to discharge these obligations? And what are the consequences of his deviation from duty?"
- 29 בנק י.ל. פויכטונגר בע"מ, פ"ד לח(3) 253, 279–280 (1984); FRANK H. EASTERBROOK & DANIEL R. FISCHEL, *THE ECONOMIC STRUCTURE OF CORPORATE LAW* 90 (1991).
- 30 הטענה שמאמר זה דוגל בה היא שראייה חוזית מלאה אינה מייחדת אך את התפיסה הקניינית ואת עניינם של בעלי המניות, אלא משתלבת גם עם שלל בעלי-העניין הקשורים לחברה. גישה זו מכונה גם "the managerialist conception, the institutionalist conception, the social entity conception"

אינן חייבות להישען על הדרך הפורמלית שבה החברה נוצרת, אלא בעיקר על נימוק מהותי-חברתי המייחס משמעות להשפעתה החברתית-הכלכלית.³¹ חשיבותו המיוחדת של מאמרו של אלן אינה מתמצית אך בטענתו המפורשת בדבר קיומן הבורזמני של התפיסות השונות ביחס לתכלית החברה, אלא גם במסר העולה מבין השורות. האופן שבו אלן מנתח את הגישות השונות בשאלת תכליתה של החברה העסקית חושף את העובדה הפשוטה שבכל גישה טמונה למעשה הכרה הדדית בקיומה ובאי-נמנעותה של הגישה האחרת. כך, למשל, אלן אומר כי התפיסה החברתית, הכוללת בחובה כמוכן גם שיקולים כלכליים ומצרפיים, מעולם לא השמיעה התעלמות שיטתית משיקולי רווחיות, וכי באופן דומה אין בגישה הכלכלית-הקניינית כדי למנוע התחשבות בשיקולים חברתיים, אשר עשויים להתיישב עם התפיסה הכלכלית ואף לקדמה. למעשה, גם בגישה המקובלת – שלפיה תכלית החברה היא להשיא את רווחיהם של בעלי מניותיה, בעוד זכויותיהם של הנושים, העובדים וגורמים אחרים הקשורים לחברה מוגנות באמצעות חקיקה, פסיקה וחוזים פרטניים³² – נשמעים הדיה של הגישה ה"חברתית". ככלות הכול, לכל הזכויות וההגנות המוענקות לקהילות המושפעות מהחברה ולערכים חברתיים מגוונים – אף אם מקורם בדינים שחיצוניים לדיני החברות – יש השלכה על תכליתה הכוללת של החברה העסקית. הדיפוזייה הבלתי-נמנעת בין התפיסות השונות ביחס לתכלית החברה מצטיירת גם מהאפיונים של החברה העסקית בכלל ושל תאגידי-הענק בפרט, אשר נחזים כגופים עצמאיים עם מטרות, חובות ונאמנויות משל עצמם החורגות לעיתים מהתמקדות בהשאת רווחיהם של בעלי המניות. החברה העסקית, על אפיוניה אלה, מזמינה בצדק התייחסות כלכלית אך גם התייחסות חברתית רחבה יותר אליה.

אירוע מיוחד, אשר נחשב על-ידי אלן כמשמעותי בתהליך התפתחותה של ההתייחסות לשאלת תכליתה של החברה העסקית, היה גל ההשתלטויות (ה-Cash Tender Offer) של שנות השמונים בארצות-הברית.³³ עסקות אלה עוררו באופן חזיתי את שאלת תכליתה של החברה העסקית, וגרמו, לדעת אלן, ל"תזווה" לעברה של הגישה החברתית, שכן כעת לא נשאלו שאלות "יומיומיות", דוגמת יכולתה של החברה העסקית לתרום למוזיאון או למכללה, אלא ניצבו שאלות קרדינליות שעסקו ביכולתם של כל בעלי המניות למכור את מניותיהם, בעצם אפשרות התרחשותו של שינוי בשליטה בחברה, ועד כמה ניתן לערוך שינוי מבני בחברה,

31 בוקשפן, לעיל ה"ש 18, בעמ' 71-115, 157-169.

32 כזו היא גישתם של הנסמן וקרמון, הטוענים לבכירותו של מודל עדיפותם של בעלי המניות. ראו: Henry Hansmann & Reinier Kraakman, *The End of History for Corporate Law*, 89 GEO. L.J. 439 (2001).

33 Allen, לעיל ה"ש 27, מציין שעד שנות השמונים נוצר "סטטוס-קוו" בין הגישות השונות לתכליתה של החברה העסקית. זאת, בין היתר, בשל גורמים מקרו-כלכליים (כגון העדר תחרות עולמית) והעדרם של בעלי מניות גדולים. אולם בשנות השמונים החלה תחרות גלובלית, התרחשו חידושים בשוק ההון, וחלה עלייה בכוחם של המשקיעים המוסדיים, אשר היו הגורמים העיקריים לגל ההשתלטויות בארצות-הברית. לדעתו של אלן, התרחשות זו חשפה את חוסר העקביות בהשקפתו של המשפט האמריקאי על תכליתה של החברה העסקית.

לרבות שינויים דרמטיים המשפיעים על זכויותיהם של בעלי חוב, עובדים, נושים, ספקים, הנהלה והקהילה.³⁴ שאלות אלה – ובראשן השאלה עד כמה דירקטוריון החברה העסקית יכול למנוע את בעלי מניותיה מלקבל החלטה בדבר גורלה של השתלטות הכרוכה ברכישת מניותיהם, אף בשעה שאין חשש מפני החלטה מעוותת שלהם בנושא³⁵ – הציבו בקדמת הבמה את השאלה לטובת מי הדירקטורים צריכים לפעול כאשר בעלי המניות מעוניינים למכור את השליטה בחברה. דווקא בעסקות קרדינליות אלה, שבהן דיני החברות בישראל מגלים כיום עמדה חזקה לטובתם של בעלי המניות,³⁶ אימצו המחוקקים ובתי-המשפט בארצות-הברית תפיסה חברתית יותר. אלן, למשל, מתייחס לפסק-הדין הידוע בעניין Paramount Communications, Inc.³⁷ כאימוץ שיפוטי משתמע של הראייה החברתית, ממש כשם שפסק-הדין הוותיק בעניין Dodge v. Ford Motor Company³⁸ מפורש על-ידיו כאימוץ של הגישה הכלכלית.³⁹ בפסק-הדין בעניין Paramount Communications, Inc. ביטא בית-המשפט את העמדה שלפיה אם הדירקטורים פועלים על-סמך חוון כלשהו של רווחה ארוכת-טווח של החברה, אזי ביכולתם למנוע קבלת הצעה הכרוכה בפרמיה מיידית גבוהה בעבור מניות החברה. על פסק-דין זה אלן מוסיף את סדרת החיקוקים שנועדו בשם Constituency Statutes אשר התקבלו בשנות השמונים בעשרים ושמונה מדינות. המכנה המשותף של חוקים אלה, הוא הותרת סמכות לדירקטוריון החברה לשקול את האינטרסים של כל אלה הקשורים לחברה כאשר הוא מפעיל את סמכויותיו ביחס להצעת רכש.⁴⁰ לפנינו אם כן חקיקה "חיצונית"

34 למעשה, רבים ראו בגל ההשתלטויות ניסיון של בעלי המניות לנצל גורמים אחרים שתורמו לחברה, דוגמת העובדים. ראו: Andrei Shleifer & Lawrence H Summers, *Breach of Trust in Hostile Takeovers*, in CORPORATE TAKEOVERS: CAUSES AND CONSEQUENCES 33 (Alan J. Auerbach ed., 1988); Stephen M. Bainbridge, *Interpreting Nonshareholder Constituency Statutes*, 19 PEPP. L. REV. 971, 1003 (1992). שליפר וסמרס מציינים כי בשנים 1983-1987 איבדו יותר מחצי מיליון עובדים את מקומות עבודתם כתוצאה ישירה מגל ההשתלטויות. גורם נוסף שנוצל על-פי הטענה על-ידי בעלי המניות בגל ההשתלטויות היו הנושים. ראו את פסק-הדין: Metropolitan Life Insurance Company v. RJR Nabisco, Inc., 716 F. Supp. 1504 (S.D.N.Y. 1989).

35 לפיתוח הנושא של החלטה מעוותת של בעלי המניות ראו: Lucian A. Bebchuk, *The Pressure to Tender: An Analysis and a Proposed Remedy*, 12 DEL. J. CORP. L. 911 (1987).

36 ראו ס' 328-335 לחוק החברות וכן תקנות ניירות ערך (הצעת רכש), התש"ס-2000, ק"ת 6019.

37 Paramount Communications, Inc. v. Time, Inc., 571 A.2d 1140 (Del. Ch. 1989) (להלן: עניין Paramount Communications, Inc.).

38 Dodge v. Ford Motor Company, 204 Mich. 459, 170 N.W. 668 (Mich. 1919).

39 Allen, לעיל ה"ש 27.

40 החיקוקים של מדינות אינדיאנה ופנסילוניה, למשל, קובעים במפורש כי הדירקטורים אינם נדרשים לתת משקל מיוחד לענייניו של גורם מסוים כלשהו הקשור לחברה. אולם ברור שחיקוקים אלה מקטינים את כוחו של השוק להרחיק מנהלים לא-יעילים גם במקרה שבו עומדת על הפרק הצעת רכש המלווה פרמיה נדיבה לבעלי המניות. ראו גם זוהר גושן "מבט

ונקודתית – שאליה מצטרפת כיום יותר מאי־פעם רגולציה סביבתית – המפורשת כיוצרת ומקרינה מגמה חברתית נרחבת בדיני החברות.

לסיכומם של דברים, תיאורו של אלן ותחזיותיו – במאמרו משנת 1992 – בדבר מקומם של שיקולים חברתיים בדיני החברות מתחזקים כיום ביתר שאת. למעשה, נראה כי בעשור שחתם את המאה העשרים, ובתקופה שחלפה מאז, הגיעו עוצמתם ומחויבותם החברתית של התאגידים לנקודת שיא, אשר ממחישה יותר מאי־פעם כי כלכלה וחברה הינן מושגים דיפוזיים וסימביוטיים – ואין כמו חברות־הענק להמחיש תובנה זו. החברה העסקית, בצד היותה כלי כלכלי ומימוני, הינה גם גוף בעל משמעות חברתית ופוליטית הולכת וגוברת.⁴¹ נראה כי הגיעה העת לקבל שניות זו, קרי, להכיר במשמעותה החברתית־הכלכלית של החברה העסקית על כל המשתמע מכך, ובכלל זה להכיר גם בציפיותיהם המוצדקות של בעלי־העניין הקשורים לחברה, לרבות הקהילה בכללותה ואיכות הסביבה, אף אם עניינם אינו מתיישב בכל מקרה נתון עם השאת רווחיהם של בעלי המניות. שילוב של הגישות השונות בשאלת תכליתה של החברה העסקית, שפירושו מתן משקל ראוי ליעדים חברתיים מגוונים במסגרת היעד הכללי של השאת רווחים, אינו רק בלתי־נמנע, אלא אף עשוי להתגלות כמועיל. בראיית־על אין התפיסות מוציאות זו את זו, ואף יש ביכולתן לפרנס זו את זו, שהרי כיצד תושג, כבר מהבחינה ה"קיומית", ההתחשבות החברתית המתבקשת מהחברה העסקית אם זו לא תשרוד ותרוויח כספים לאורך זמן? וכיצד, מאידך גיסא, תוכל החברה העסקית להתמיד ולהשיא את רווחיה אם היא תימצא זונחת לאורך זמן את אלה אשר מיטיבים עימה ומתבקשים לשתף פעולה עימה, דוגמת העובדים, הספקים, הנושים והקהילה בכללותה? השיטה המשפטית, האנושית, החברתית והכלכלית תצא על־כן נשכרת מקידומן של מטרות חברתיות, ונראה כי כיום אנו קרובים להבנה זו יותר מאי־פעם. קידומן של מטרות אלה יתאפשר הודות להתמקדותה, ברגיל, של החברה בהשאת רווחים – באמצעות מיסויים וחלוקתם של רווחים אלה על־ידי מנגנוני החלוקה וההכרעה של מוסדות המדינה – אך גם באמצעות הטלתה של אחריות חברתית על החברה העסקית להתחשבות בציפיותיהם המוצדקות של אלה המושפעים ממנה.⁴²

ביקורתי על חוק החברות החדש: תכלית החברה, הצעות רכש והתובענה הייצוגית" משפטים לב 381, 393 (2002).

41 ע"פ 3027/90 חברת מודיעים בינוי ופיתוח בע"מ נ' מדינת ישראל, פ"ד מה(4) 364 (1991) (להלן: עניין מודיעים). ראו גם נעמי קליין NO LOGO (עידית פז מתרגמת, 2002).

42 אכן, כפי שמעיד גם Allen, לעיל ה"ש 27, קיומן במקביל של שתי התפיסות בנוגע לתכלית החברה לא יצר קשיים מהותיים כפי שהיה אפשר לחשוש. אלן מתאר את ההבחנה העמומה בין השאת רווחים לטווח הארוך לבין השאת רווחים לטווח הקצר, שבאמצעותה מיוג המשפט בין הגישות השונות ביחס לתכליתה של החברה, וזאת עד לגל ההשתלטויות של שנות השמונים. בה"ש 36 למאמרו הוא מתייחס ל"2.01 Principles of American Law Institute, OF CORPORATE GOVERNANCE: ANALYSIS AND RECOMMENDATIONS (1994), המדבר על קידום (enhancing) רווחיהם של בעלי המניות, ולא על השאתם, כולל היכולת לתת מתנות מבלי להגבילן למטרה של רווחים לטווח הארוך. נוסף על כך מביא אלן, בה"ש 37–38 למאמרו הנ"ל, דוגמות לפסק־דין שבהם אושרו תרומות על־ידי חברות מבלי ש"גנטשה" חובת

המגמה המתפתחת בשוק וריבויין של היוזמות הוולונטריות בתחום האחריות החברתית של המגזר העסקי, ובמיוחד בתחום האחריות הסביבתית, מאששים את נקודת-המבט המפוכחת שהובעה על-ידי אלן, ואליהם נפנה כעת.

פרק ב: על אחריות סביבתית וולונטרית של תאגידים

במשך שנים ארוכות נתפסו המגזר העסקי ושוחרי איכות הסביבה כעומדים משני צידי של המתרס, ויחסם של ה"מחנות" הניצים זה לפעולותיו של זה היה עויין וחשדני. הרקע לכך היו ההחמרה ברגולציה והדרישות הטכנולוגיות שעיימן גאלצו חברות רבות להתמודד כתוצאה מהתגברות המודעות הסביבתית בשנות השבעים ועד לאמצע שנות השמונים של המאה העשרים. הכבדה זו, שכפתה שינויים והתאמות על המגזר העסקי, לא התקבלה במקרים רבים באהדה על-ידי⁴³ וחברות רבות אף ניסו להילחם בהחמרת התקינה הסביבתית.

החל בשנות השמונים של המאה הקודמת החלו נחצים הקווים, ואנו עדים לגל הולך וגובר של יוזמות וולונטריות בתחום איכות הסביבה מצד תאגידים רבים, המאמצים התחייבויות סביבתיות מעבר לרף הנדרש בחוק. אם צעדיהן הראשונים של החברות העסקיות בתחום איכות הסביבה התאפיינו בתחום הצר של שיפורים טכנולוגיים, בעיקר בתגובה על רגולציה, העידן החדש מתאפיין בחשיבה אסטרטגית סביבתית רחבה במסגרת התנהלות החברה.⁴⁴ ציון-דרך מרכזי בהתפתחות ההגנה על הסביבה בכלל, ובעיסוקו של המגזר העסקי בתחום זה בפרט, היה ועידת כדור-הארץ שהתקיימה בשנת 1992 בריו דה-ז'נרו. בוועידה זו, המכונה "ועידת ריו", השתתפו נציגים של יותר ממאה ושבעים מדינות, נציגי מוסדות או"ם, נציגי ארגונים שונים ונציגים מן המגזר העסקי, ובה הונח הנושא של פיתוח בר-קיימא על סדר-היום הפוליטי העולמי. תוצרי הוועידה הם, בין היתר, הצהרת ריו, אשר מציגה את התשתית הרעיונית של החלטות הוועידה ומכילה עקרונות מנחים;⁴⁵ "אג'נדה

הנאמנות לבעלי המניות ולעניינם הפיננסי. מובן שגם תחת גישה זו מובטח, באמצעות תבונתם של המנהלים, החזר מספיק לתורמי ההון כדי לתמרצם לתרום את הונם לחברה, אך נוסף על כך בא לידי ביטוי עניינן של קהילות נוספות (סיפוק הצרכנים, הזדמנויות לעובדים ותרומה לקהילה). גישה זו נראית דומיננטית כיום. השוו: James R. Burkhard, *The Business Roundtable, Statement, Corporate Governance and American Competitiveness*, 46 Bus. L. 189, 241 (1990-1991).

43 החלוקה המוצעת לשתי תקופות - 1970-1985 ומשנת 1985 ואילך - היא של Fischer & Schot, ומובאת במאמרם של יועצי חברת "מקיניז": Noah Walley & Bradley Whitehead, *It's Not Easy Being Green*, in HARVARD BUSINESS REVIEW ON BUSINESS AND THE ENVIRONMENT 85 (Harvard Business School Press ed., 2000).

44 שם.

45 את עקרונותיה של הצהרת ריו, בעברית, ניתן לראות, למשל, בכתובת www.knesset.gov.

21", שהיא סדר-היום הסביבתי העולמי לקראת המאה העשרים ואחת; וכן אמנות שונות. תוצרים אלה הם מיסודות השיח הסביבתי עד היום.⁴⁶ בוועידה נטלו חלק גם נציגים מן המגזר העסקי, בהובלתו של התעשיין השווייצרי Stephan Schmidheiny, אשר דגל בגישה, חדשנית לתקופתה, שלפיה על המגזר העסקי ליטול חלק במאמץ העולמי להשגת יעדי פיתוח בני-קיימא, שהינם הכרחיים גם כדי להגשים את הפוטנציאל העסקי. בעקבות הצלחת הוועידה נוסד ארגון World – WBCSD Business Council for Sustainable Development,⁴⁷ אשר מונה כיום כמאתיים חברים מיותר משלושים וחמש מדינות ועשרים ענפי תעשייה עיקריים, ומעסיק עשרות מומחים. מטרת הארגון היא הובלת תפיסת הקיימות בקרב המגזר העסקי תוך התמקדות בארבעה נושאים עיקריים: אנרגייה ואקלים; פיתוח; הגנה על מערכות אקולוגיות; ותפקידו של המגזר העסקי בתחום איכות הסביבה.

בשנים האחרונות אנו עדים להתפתחותו של נדבך נוסף במחויבותו הסביבתית של המגזר העסקי. אם בעבר עמידה בסטנדרטים סביבתיים הייתה חובתם ונחלתם של מפעלי ייצור וחברות מזהמות בלבד, בשנים האחרונות התרחבה התופעה גם למגזרים שהשפעותיהם הסביבתיות נתפסות כמצומצמות יחסית, כגון משרדים, פירמות "צווארון לבן", חברות היי-טק והשוק הפיננסי (שעליו יורחב הדיבור בהמשך הפרק). עולם עסקי שלא היה מחויב בעבר לרף הציות נרתם כעת גם הוא למאמץ בנושאים סביבתיים שונים, כגון חיסכון באנרגייה, מחזור, מדיניות רכש סביבתית ועוד.⁴⁸

אחריות סביבתית של תאגידים, המכונה גם (Corporate Environmental Responsibility), מהווה חלק מן התופעה הרחבה יותר של אחריות חברתית של תאגידים,⁴⁹

www.mmm.il/MMM/data/docs/m00176.rtf. בין העקרונות נמנים העיקרון שלפיו אסור שהפיתוח של היום יחתר תחת צורכי הפיתוח והסביבה של הדורות הבאים, עקרון "המזהם משלם", ועקרון הזהירות המונעת.

46 פרטים על הוועידה, כולל על ההקשרים הישראליים של תוצריה, ניתן למצוא באתר המשרד להגנת הסביבה – www.sviva.gov.il/bin/en.jsp?enPage=BlankPage&enDisplay=view .&enDispWhat=Zone&enDispWho=world_summit&enZone=world_summit

47 פרטים על ההיסטוריה של הארגון, מטרותיו, דרכי פעולתו ופרסומים מקצועיים ניתן למצוא באתר הארגון – www.wbcso.org/templates/TemplateWBCSD5/layout.asp?type=p&M .enuId=NjA&doOpen=1&ClickMenu=LeftMenu

48 ראו, למשל, דוח האחריות הסביבתית של בנק לאומי לשנת 2007, לעיל ה"ש 22.

49 ראו, למשל: Paul R. Portney, *Corporate Social Responsibility: An Economic and Public Policy Perspective*, in ENVIRONMENTAL PROTECTION AND THE SOCIAL RESPONSIBILITY OF FIRMS: PERSPECTIVES FROM LAW, ECONOMICS, AND BUSINESS 107 (Bruce L. Hay, Robert N. Stavins & Richard H.K. Vietor eds., 2005). לגישתי, בהגדרה של CSR נכללת גם המחויבות להפחית פליטות של מזהמים מעבר לנדרש על-ידי הרשויות הסביבתיות. ראו גם: Forest I. Reinhardt, *Environmental Protection and the Social Responsibility of Firms: Perspectives from the Business Literature*, in ENVIRONMENTAL PROTECTION AND THE SOCIAL RESPONSIBILITY OF FIRMS: PERSPECTIVES FROM LAW, ECONOMICS, AND BUSINESS 151

ומוגדרת כפעילות סביבתית וולונטרית בלתי-אכיפה של החברה (company), המכוונת אל מעבר לרף הנדרש בחוק, כתגובה על לחצים וציפיות מצד החברה (society).⁵⁰ תיאוריית ה"הרשאה לפעול" (Licence to Operate), שפותחה על-ידי גונינגהם (Gunningham), מציעה הסבר שיטתי ורב-ממדי לתופעת המחויבות הוולונטרית הסביבתית של תאגידים. לפי תיאוריה זו, התחייבותם של התאגידים אינה תגובה על מניעים כאלה או אחרים, אלא תגובה על מארג של לחצים וציפיות מצד בעלי-עניין שונים, היוצרים יחד רף מינימלי לפעולתה של החברה, אשר גבוה מזה הנדרש בחוק. כלומר, כדי שחברה תזכה ב"הרשאה לפעול", עליה לעמוד בציפיותיהם של כל בעלי-העניין, ולא רק בתנאים הקבועים בחוק. ה"הרשאה לפעול" מבטאת את מכלול היחסים בין בעלי-העניין השונים המשפיעים על פעולת החברה, ואת מורכבותם של יחסים אלה, באופן שתיאור של מניעים בלבד אינו יכול לבטא.⁵¹

גונינגהם מציע לחלק את הסיבות החיצוניות לאימוצה של מחויבות סביבתית וולונטרית לשלוש קבוצות של מניעים – כלכליים, חוקיים וחברתיים – המייצגות את ציפיותיהם של בעלי-העניין השונים:⁵²

- בעלי-עניין כלכליים – בעלי מניות, לרבות משקיעים מוסדיים, בנקים וצרכנים;
- בעלי-עניין מתחום החוק והמשפט – מחוקקים, רגולטורים, אורחים וגופים סביבתיים הפועלים בתחום האכיפה;
- בעלי-עניין חברתיים – קהילות שכנות, פעילים וארגונים סביבתיים.

(Bruce L. Hay, Robert N. Stavins & Richard H.K. Vietor eds., 2005). ריינהרדט מציין מקורות אחדים המתייחסים למונחים "אחריות חברתית של תאגידים" (CSR) ו"קיימות" כאל מונחים נרדפים.

50 Neil Gunningham, *Corporate Environmental Responsibility: Law and the Limits of Voluntarism*, in THE NEW CORPORATE ACCOUNTABILITY: CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY AND THE LAW 476 (Doreen McBarnet, Aurora Voiculescu & Tom Campbell eds., 2007) בהערת-שוליים להגדרה זו מציין המחבר כי יש הגדרות אחרות לתופעה, דוגמת זו של יוזמת האו"ם Global Compact, המדגישה את המחויבות והאכפתיות של תופעה זו. ההגדרה שלעיל נבחרה משום שהיא מקפלת בתוכה התייחסות למשולש היחסים העומד בבסיסו של מאמר זה – המגזר העסקי, הרגולטור והציבור. השינוי בגישה החל דווקא בקרב חברות מזהמות גדולות, כגון חברות כימיקלים. ראו, למשל: FRANCES CAIRNCROSS, GREEN, INC. (1995). בחלק מהמקרים הוביל השיפור הסביבתי לחיסכון כספי משמעותי.

51 Gunningham, שם. תיאור ההתנהלות הסביבתית של תאגידים כתגובה על מכלול של לחצים הופיע בספרות גם קודם לכן, אך לא כתיאוריה מגובשת. ראו, למשל: Sonia Gioseffi, *Corporate Accountability: Achieving Internal Self-Governance Through Sustainability Reports*, 13 CORNELL J. L. & PUB. POL'Y 503 (2004) המחברת מונה כמה כוחות המניעים את התאגיד, ביניהם צרכנים, משקיעים, גופים לא-ממשלתיים, רגולציה ואף הקהילה הבין-לאומית.

52 Gunningham, לעיל ה"ש 50.

קבוצות אלה של בעלי-עניין, ומערכת הקשרים ביניהן, הן המרכיבות את ה"הרשאה לפעול", בשל קיומו של מצרף ציפיות של בעלי-העניין השונים, המוביל על-פי-רוב להידוק הפיקוח על החברה ולהעלאת סף הדרישות הסביבתיות. ניתוח מודל זה חורג ממטרותיו של מאמר זה, אולם יש בו כדי לחזק ולהמחיש את מקומם של התאגיד העסקי, הרגולטור והחברה האזרחית, ואת יחסי-הגומלין ביניהם.⁵³

לנוכח דברים אלה יוצגו בפרק זה כמה סוגיות מרכזיות הנוגעות במורכבות של אחריותם הסביבתית והולונטרית של תאגידים. תחילה נציג את הכוחות (החיצוניים והפנימיים) ואת כשלי השוק המשפיעים על ביצועיהם הסביבתיים והולונטריים של התאגידים. בהמשך נתאר את האמצעים והמנגנונים הלב-ר-משפטיים המשפיעים על התנהלותם הסביבתית. הפרק יחתם בביקורות ובספקות, במטרה לבחון עד כמה המציאות אכן ורודה (או שמא ירוקה) כפי שהיא מצטיירת. ביקורת זו תהווה מבוא לפרק הבא, המתמקד בהסדר המצויי ובסדר הרצוי של קודקודו השני של המשולש - זה המתמקד בהסדרה המשפטית של המגזר העסקי ואיכות הסביבה.

53 לשלושת הגורמים הללו יכולים להיות אינטרסים מנוגדים - למשל, כאשר בעלי-עניין חברתיים יפעלו להגדלת ההשקעות בתחום איכות הסביבה ואילו בעלי המניות יתנגדו לכך. חיוק ה"הרשאה לפעול" של התאגיד מופיע במסמכי ה-WBCSD כאחת התועלות הצפויות לתאגידים שישקיעו משאבים במערכות אקולוגיות בנות-קיימא, נגיש בכתובת www.wbcscd.org/plugins/DocSearch/details.asp?type=DocDet&ObjectId=MjY1Nzk. תיאוריית ה"הרשאה לפעול" נותנת מענה לשאלה מהי הדרך הטובה ביותר לכוון פירמות להתנהלות סביבתית טובה יותר. לגישתו של Elhauge, סנקציות משפטיות ואכיפה פלילית אינן מספקות, והן גם מסנוות פעילויות רצויות. גם בהכוונה כלכלית לבדה אין די, ולכן ההכוונה הטובה ביותר היא שילוב של סנקציה משפטית, סנקציות כלכליות ומדיניות של סנקציות מוסריות וחברתיות. ראו: Einer R. Elhauge, *Corporate Managers' Operational Discretion to Sacrifice Corporate Profits in the Public Interest*, in ENVIRONMENTAL PROTECTION AND THE SOCIAL RESPONSIBILITY OF FIRMS: PERSPECTIVES FROM LAW, ECONOMICS, AND BUSINESS 13 (Bruce L. Hay, Robert N. Stavins & Richard H.K. Vietor eds., 2005).

Gunningham, לעיל ה"ש 50, מצביע גם על תופעה של יצירת מדיניות סביבתית מגזרית המשותפת לענף יצרני שלם. במקרים רבים מדובר במגזר בעל השפעה סביבתית רבה, הסובל מדימוי ציבורי וסביבתי נמוך, כגון תעשיית הכימיקלים, ונדרשת פעולה של המגזר כולו לשם השגת "הרשאה קולקטיבית לפעול", כדי לאפשר גישה להודמנויות פיתוח, להתגונן מרגולציה נוקשה ולבנות יחסי אמון ותדמית חיובית. דוגמה לכך היא תוכנית Responsible Care, שאומצה על-ידי תעשיית הכימיקלים לאחר אסון בופאל בהודו בשנת 1984. גם בענף הכרייה הופעלה תוכנית מגזרית לפיתוח בר-קיימא - International Council of Metals and Mining Sustainable Development Framework, נגישה בכתובת www.icmm.com.

1. הכוחות וכשלי השוק המשפיעים על התנהלותם הסביבתית הוולונטרית של תאגידים

אחת השאלות המרכזיות המעסיקות את הספרות בנושא האחריות הסביבתית של תאגידים היא שאלת המניע, ובמילים אחרות – מה גורם לחברות עסקיות, שתכליתן היא השאת רווחים, לפעול ולהשקיע משאבים בנושאים סביבתיים מעבר למה שהחוק דורש מהן. בספרות ניתן למצוא כמה תשובות לשאלה זו:⁵⁴ מחויבות מוסרית של מנהלים, הרואים בחשיבה סביבתית תרומה חיובית לרקורד האישי וביטוי לאיכות ניהולית טובה יותר; מחויבות מוסרית של עובדים – יוזמות המגיעות "מלמטה"; התאמה להעדפות צרכניות "ירוקות"; מענה לרצונם של בעלי מניות המגלים העדפות הולכות וגוברות לתאגידים בעלי מחויבות חברתית וסביבתית; חתירה לתדמית טובה וליחסי-ציבור חיוביים; ניסיון להיערך מראש לרגולציה הסביבתית ההולכת ומחמירה, ולהימנע מקנסות ומעליות אחרות הנגזרות ממנה; חשש מנזקים ומעליות שונות עקב מפגעים סביבתיים שהחברה יוצרת; חיסכון בצריכת משאבים והתייעלות; וכן החשש מפני סכנות קיומיות, המרחפות גם על ראשי התאגידים, עם ההידרדרות במצב הסביבה.

ניתן להגדיר ארבע קבוצות עיקריות של עסקים בהקשר של ההשפעות הסביבתיות שלהם:⁵⁵

1. תעשייה המבוססת על ניצול משאבי-טבע, כגון חקלאות, ייעור ודיג;
2. תעשייה בעלת טביעת-רגל סביבתית משמעותית, כגון כרייה וחציבה, תעשיות נפט, גז, ייצור מלט ואנרגיה;
3. המגזר הפיננסי;
4. יזמות ירוקה, כגון סחר הוגן, חקלאות אורגנית ותיירות אקולוגית.

המניעים לאימוץ מחויבות סביבתית וולונטרית משתנים בהתאם לסוג הפעילות של החברה: תגובה על רגולציה, חיסכון והתייעלות, חשש מנזקים עקב מפגעים סביבתיים וחתירה לתדמית חיובית הם המניעים העיקריים המשפיעים על תעשיות בעלות השפעה סביבתית גדולה. בשנים האחרונות גם המגזר הפיננסי מושפע ממניעים אלה באופן עקיף, דרך הסיכון העסקי הנובע מסיכונים סביבתיים. פנייה לטעמים צרכניים סביבתיים היא אחד המניעים שבבסיס יוזמות של הקבוצה הרביעית. הבחנות אלה, והקשר בינן לבין המניעים השונים העומדים מאחורי פעילותם של התאגידים, ישמשו בסיס להמלצותינו בסיומו של המאמר.

בהתבסס על המניעים השונים לאימוץ מדיניות סביבתית בחברה ניתן לאפיין כמה טיפוסים וסגנונות ניהול של חברות, החל באלה המאמצות מדיניות סביבתית וולונטרית

54 ראו, למשל, Cairncross, לעיל ה"ש 50; Portney, לעיל ה"ש 49; וכן Bernard, לעיל ה"ש 11. נוסף על כך קיים עיסוק נרחב בשאלה אם המניע לפעולות אלה הוא כלכלי, ועד כמה "משתלם להיות ירוק", כפי שיפורט בהמשך.

55 ראו בדוח של ארגון שמירת הטבע של האו"ם (IUCN) לשנת 2008, נגיש בכתובת cmsdata.iucn.org/downloads/final_bbp_ar_2008_web.pdf.

גם כאשר זו אינה צפויה להניב רווח, וכלה בחברות המסתפקות בנדרש על-פי חוק.⁵⁶ מגוון הטיפוסים משקף גם את השניות האינהרנטית בפעולתם של התאגידים ואת קיומן הברזומני של תכליות חברתיות וכלכליות לתאגיד המודרני – תמה העומדת בבסיס תורתו של אלן, אשר תוארה בהרחבה בחלק הקודם. שניות זו, בהקשרה הישראלי, באה לידי ביטוי בסעיף 11 לחוק החברות, העוסק בתכלית החברה לפעול להשאת רווחיה אך בהבעת גם באפשרות לשקול את "ענייניו של הציבור".

תיאוריית ה"הרשאה לפעול" שהוזכרה לעיל משלבת למעשה את המניעים השונים, ומציעה הסבר רב-ממדי לתופעת המחויבות הוולונטרית של תאגידים. מכל מקום, להלן פירוט לגבי המניעים השונים להתנהלותם הסביבתית של תאגידים, לאו דווקא בסדר מסוים:

שיפור תדמית החברה, על היתרון הכלכלי הגלום בכך, הוא אחד המניעים לאימוצה של מדיניות סביבתית.⁵⁷ לא אחת הוזרז לכך הוא קיומה של ביקורת ציבורית על מדיניותו הנוכחית של התאגיד. כך קרה, למשל, עם רשת המזון "מקדונלד'ס": בשנת 1988 מצאה החברה את עצמה מטרה לחיצי ביקורת במסגרת קמפיין נמרץ של ארגוני סביבה, בשל ריבוי האריזות והפסולת המיוצרים במהלך העסקים השוטף – סמל לתרבות ה"השתמש וזרוק" המושמצת.⁵⁸ החברה ניצלה את המשבר לשינוי, ויחד עם הקרן להגנת הסביבה (Environmental Defense Fund) יישמה תוכנית להפחתת כמויות הפסולת ולשימוש בחומרי אריזה ממוחזרים.

באופן דומה, חברת "קוקה-קולה" היא אחת משש חברות עולמיות המרבות להשתמש במים לשם עסקיהן אשר יזמו תוכנית וולונטרית משותפת⁵⁹ המשלבת אחריות עסקית סביבתית וקוראת לחיסכון בשימוש במקורות המים. זאת, לאחר שהחברה הואשמה בכך שמפעליה בהודו מזהמים מקורות מים ומייבשים בשאיבת-יתר את הבארות המקומיות.⁶⁰

56 ASSIM PRAKASH, GREENING THE FIRM: THE POLITICS OF CORPORATE ENVIRONMENTALISM (2000). פרקש מגדיר ארבעה סוגים שונים של מדיניות סביבתית: מדיניות מעל סף הציות אשר תואמת או אף מגדילה את יעדי השאת הרווח של החברה; מדיניות מעל סף הציות שאינה עונה על יעדי השאת הרווחים; מדיניות שתואמת את דרישות החוק (סף הציות) ואשר עומדת ביעדי השאת הרווחים; ומדיניות סביבתית שתואמת את דרישות החוק (סף הציות) אך אינה עומדת ביעדי השאת הרווחים. במחקר שערך גונינגהם (מובא על-ידי Reinhardt, לעיל ה"ש 49) תוארו ארבע קטגוריות של סגנונות ניהול סביבתי בקרב חברות: ה"מאמינים" (true believers), הפועלים בעיקר ממניעים סביבתיים ערכיים; אסטרטגים סביבתיים, העושים שימוש עסקי אסטרטגי בנושא הסביבתי; צייתנים (committed compliers), הפועלים בהתאם לסף הציות בלבד; וצייתנים בעל-כורחם (reluctant compliers), המחויבים לסביבה מאימת העונש בלבד.

57 Gioseffi, לעיל ה"ש 51.

58 Cairncross, לעיל ה"ש 50.

59 www.unglobalcompact.org/NewsandEvents/news_archives/2007_07_05e.html

60 www.iht.com/articles/2006/08/07/business/soda.php; www.indiaresource.org/news/2006/2009.html

פעילות סביבתית וולונטרית מטעמים של שיפור התדמית עשויה לעורר ביקורת: כאשר פעילות כזו אינה מלווה שיפורים סביבתיים אמיתיים, ונועדה רק ליצור תדמית "ירוקה", היא עשויה להיתפס כ-"Greenwash".

חיסכון במשאבים הוא מניע ברור לאימוץ תוכנית סביבתית במגזר העסקי. מדיניות סביבתית המבוססת על חיסכון במים, באנרגיה ובמשאבי טבע אחרים נושאת בחובה גם חיסכון ותועלת כלכלית לחברה. לדוגמה, גרי הירשברג, מנכ"ל Stonyfield (חברת יוגורטים גדולה בארצות-הברית), הסביר כיצד אימוץ מדיניות ירוקה, כגון שימוש חסכוני באנרגיה ובמים ומחזור, יכול להניב למעשה רווחים לחברה. בדרך זו, אומר הירשברג, נהפכה חברתו לשלישית מסוגה בעולם מבחינת גודלה.⁶¹ הכסף שנחסך מביצוע פעולות אלה היווה לדבריו מעין קרן הון סיכון פרטית שהוקדשה להשקעות נוספות בחברה. עם זאת, כפי שנראה בהמשך, תמונת המצב אינה כה פשוטה, ולא אחת השקעות במדיניות סביבתית אינן מניבות בהכרח תועלות כלכליות, לפחות לא כאלה שנראות לעין בטווח הקרוב.

ביטוי לתובנה שקיים קשר חיובי בין מדיניות סביבתית לבין מחויבותם של העובדים וביצועיה הכלכליים של החברה ניתן לראות לאחרונה גם בישראל. ראו, למשל, את דבריו של מנכ"ל חברת "קודאק", אשר השקיעה בבניית "בניין ירוק": "ההערכה היא כי ההשקעה בבניין הירוק תוחזר בתוך שלוש עד חמש שנים, אבל אנחנו רואים תוצאות כבר כעת. העובדים פרודוקטיביים יותר, והחברה עובדת עם הסביבה ולא נגדה."⁶² הערכות דומות השמיעה גם חברת "אינטל", שבנתה "בניין ירוק" למשרדה בחיפה.⁶³

החיסכון הסביבתי הוא גם סיכון עסקי – בשנים האחרונות, עם ההידרדרות במצב המשאבים הטבעיים של כדור-הארץ, דומה שגוברת ההבנה כי הסיכונים הסביבתיים הם גם סיכונים עסקיים, וכי מצב הסביבה מהווה איום קיומי גם על יכולתם של התאגידים להמשיך להתקיים על הפלנטה. ביטוי לכך ניתן למצוא בדבריו של Björn Stigson, נשיא WBCSD:

"Business simply cannot function if ecosystems and the services they deliver — like water, biodiversity, food, fibre and climate regulation — are degraded or out of balance."⁶⁴

61 הדברים נאמרו בכנס שנערך באוניברסיטת סטנפורד, בנובמבר 2005, מטעם הרשת החברתית Net Impact, המורכבת מסטודנטים ומבוגרי תואר שני. ראו www.gsb.stanford.edu/news/headlines/2005netimpact_hirshberg.shtml.

62 ראו את כתבתו של עידו סולומון "מצלמים ירוק" דה מארקר, הארץ 27.6.2008, העוסקת במדיניותה הסביבתית של חברת "קודאק".

63 ראו אתר "אינטל" בישראל – www3.intel.com/cd/corporate/europe/emea/heb/intel/social_responsibility/225800.htm.

64 ראו www.wbcd.org/DocRoot/Ejk5KCJOIkVkJRngCksWD/BusinessandEcosystems_211106_final.pdf.

דברים אלה מהווים ביטוי מודרני לנבואה אינדיאנית מוכרת שלפיה "רק לאחר שהעין האחרון ייכרת, לאחר שאחרון הנחלים יזוהם ולאחר שהדג האחרון יעלה בחכה - רק אז אולי יבינו בני-האדם כי אי-אפשר לאכול כסף".

התייחסותו של המגזר העסקי אל התועלות של משאבי-הטבע הייתה צרה לאורך שנים.⁶⁵ תעשיית העץ, למשל, התעלמה מהתועלות הסביבתיות של היער, כגון קיבוע פחמן, מיתון תופעת ההתחממות הגלובלית והיותו בית-גידול למגוון מינים של בעלי-חיים וצמחים. למרבה הצער, מחיר הפגיעה במערכות טבעיות נעשה רלוונטי רק כאשר מערכות אלה קורסות. לדוגמה, אגן היאנג צ'ה בסין עלה על גדותיו בשנת 1998 כתוצאה מביורא יערות, וההצפות גרמו לאובדן חייהם או ביתם של אנשים רבים ולאובדן קרקע פורייה. נזקי האסון הוערכו ב-30 מיליארד דולר, אך רק בעקבותיו יושמה תוכנית-חירום לייעור שעלותה 12 מיליארד דולר.

ההערכות לגבי שוויין הכלכלי של המערכות האקולוגיות לאדם נעות בטווח שבין 16 ל-54 טריליון דולר לשנה⁶⁶ - ערכים העולים על התוצר העולמי כולו. חברות מנצלות משאבי-טבע אלה הן באופן ישיר (כמקור למזון, למחצבים, לסיבים, למגוון גנטי) והן באופן עקיף (כגון מים לצינון או להובלה). הסיבה שבגינה חברות, כמו-גם ממשלות, מתעלמות מתועלות אלה היא שאין להן ביטוי במאזנים. כיום גוברת המודעות לאזילתם של משאבי-הטבע, לקשר שבין פגיעה בסביבה לבין רווחיותן של חברות, ולעובדה שההידרדרות במצבן של מערכות טבעיות מהווה סיכון ישיר לקיומן ולרווחיותן של חברות.⁶⁷ תובנות אלה מעודדות מדיניות המפנימה את האיום על הסביבה גם בפעילותו של המגזר העסקי.⁶⁸ קשרים אלה קיימים גם בנושא ההתחממות הגלובלית:⁶⁹ חברות רבות, בעיקר כאלה שפעילותן כרוכה בפליטות של גזי-חממה, חשופות לרגולציה מחמירה יותר וכן לסכנות ולנזקים במישור הפיזי: נזקים ישירים (דוגמת אלה שנגרמות לאסדות קידוח נפט בעקבות הוריקנים) ונזקים עקיפים (למשל, בתחום הביטוח). על רקע זה צמחה קריאתם של 153 תאגידי-ענק, שחלקם שייכים ל-Fortune 500, לפעול בנוגע להתחממות הגלובלית.⁷⁰

Amory B. Lovins, L. Hunter Lovins & Paul Hawken, *A Road Map for Natural Capitalism*, in HARVARD BUSINESS REVIEW ON BUSINESS AND THE ENVIRONMENT 1 (Harvard Business School Press ed., 2000)

WBCSD, *Doing Business with the World* (2007), available at www.wbcsd.org/DocRoot/SOQOvwEgnxPt4Xswc046/Bizwithworld_LR.pdf

World Business Council for Sustainable Development, Meridian Institute & World Resources Institute, *Guidelines for Identifying Business Risks and Opportunities Arising from Ecosystem Change* (2008), available at doc.abhatoo.net.ma/doc/IMG/guidlines_identifying_business_risks_echosyst_change.pdf

Investor Network on Climate Risk, *Why Climate Change is an Issue for Investors*, available at www.incr.com/NETCOMMUNITY/page.aspx?pid=253&scrid=198

www.unglobalcompact.org/docs/issues_doc/Environment/CLIMATESTATEMENT_revised_postsummit.pdf. יוזמה דומה היא CERES - קואליציה המייצגת משקיעים

חברות רבות נחשפות לסיכונים גם במישור המשפטי בגין תרומתן השלילית לנוקים סביבתיים, ובכלל זה להתחממות הגלובלית, ונדרשות להשקיע משאבים בהתגוננות במסגרת ההליכים המשפטיים.⁷¹ פן מרכזי נוסף הקושר את הסיכונים הסביבתיים לסיכונים עסקיים נוגע במדיניות המימון, שבה נדון בהרחבה בהמשך.

ההתמקדות בתהליכי קבלת החלטות בתוך החברה, כגורם נוסף המסביר התנהגות סביבתית של תאגידים, נבחנה במחקר שנערך בקרב שתי חברות גדולות מתחום הפרמצבטיקה בארצות-הברית – Eli Lilly ו-Baxter.⁷² אחת המסקנות הנלמדות ממחקר זה היא שלגורמים חיצוניים, דוגמת רגולציה, יש השפעה חשובה על אימוץ תוכניות סביבתיות, אך השפעתם אינה יחידה או מכרעת. החוקר מדגיש את חשיבותם של תהליכי קבלת החלטות פנימיים בתוך הארגון, קיומה של מנהיגות מובילה בתוך הארגון, דרכי קבלת ההחלטות בפירמה, מאזן הכוחות המדרגי בין תומכי התוכנית הסביבתית לבין מתנגדיה, וה"אשראי" שהחברה נותנת למוביליה ולתומכיה של התוכנית הסביבתית.

סדר הדברים במקרים רבים הוא דו-כיווני, כאשר אימוץ מדיניות סביבתית מוביל לשינוי מוסדי פנימי בחברה. כך, מחקר שנעשה בארצות-הברית⁷³ בקרב תאגידים הנמנים עם S&P 500 העלה שכ-50% מהמשיבים ציינו כי בארגונם מונה גורם מנהלי בכיר לטיפול בנושאים סביבתיים.⁷⁴

מתן מענה לרצונותיה של "צרכנות ירוקה" עשוי להיתפס כמניע מרכזי באימוץ מדיניות סביבתית של תאגידים. אולם המציאות מלמדת על מגבלותיו ומורכבותו של נושא זה. מסקרים שנעשו בשנים האחרונות עולה כי למרות השיח הער על נושא איכות הסביבה, היקף הצרכנים ה"ירוקים" אינו גדול. כך, למשל, בסקר שערכה חברת "ינקליביץ'" בארצות-הברית⁷⁵ התברר כי רק 12% מהצרכנים הם בעלי מחויבות צרכנית סביבתית, ורק

מוסדיים, קרנות וארגונים סביבתיים בארצות-הברית, אשר הכינה דוח בנושא הקשר בין

שינויי האקלים לבין שוק ההון. ראו באתר הארגון – www.ceres.org/Page.aspx?pid=415

71 Investor Network on Climate Risk, לעיל ה"ש 69.

72 PRAKASH, לעיל ה"ש 56.

73 www.ceosustainabilitysummit.com/CEODocs/985187/CDP5_SP500_Report.pdf

74 ראו עלי בוקשפן "ממשל תאגידי אינטגרטיבי ותוכניות אתיקה – המפתחות לאחריות הציבורית

של התאגיד העסקי" (צפוי להתפרסם בספר אחריות ציבורית בישראל (רפאל כהן-אלמגור

עורך, 2011)). מעצם העובדה שתפקיד זה הולך ומתעצם (ראו www.amrresearch.com/

Content/View.aspx?pmillid=20762), בו יתרכזו נטל האחריות בכל הקשור להשפעותיו

הסביבתיות של התאגיד. מדובר במשרה חשובה בקרב רבים מהתאגידים, הנוגעת כמעט בכל

תחומי הפעילות של החברה. בעל-תפקיד זה מקבל גיבוי מלא אצל המנכ"ל, ויש לו חלק

חשוב בעיצוב תדמיתה של החברה ובייצור הכנסות נוספות. ראו: Claudia H. Deutsch,

Companies Giving Green an Office, N.Y. TIMES BUSINESS, Jul. 3, 2007, available at

nytimes.com/2007/07/03/business/03sustain.html?_r=1&n=Top%2FNews%2FScie

www.greenbiz.com/podcast/ גם nce%2FTopics%2Fenvironment&oref=slogin

2008/04/14/sustainability-execs-moving-ladder.

75 מובא אצל ליאת קידר "הודמנויות ירוקות" דה-מארקר, הארץ 2008.7.1.

25% נוספים עושים צעדים ככיוון. 19% רוכשים מפעם לפעם מוצרים סביבתיים, ו-15% מצהירים על עצמם כמדברים יותר מאשר פועלים. 29% מהצרכנים אינם מתעניינים כלל בנושא. בסקר של "מרקס אנד ספנסר" משנת 2007 התגלה כי 11% מבין הצרכנים הינם "ירוקים אדוקים", 27% מחויבים למדיניות צריכה סביבתית כל עוד הדבר פשוט וקל, 38% מטילים ספק ביכולתם להשפיע, ו-24% אינם מתעניינים כלל בסוגיות ירוקות.⁷⁶ בישראל המצב אינו טוב יותר; להפך – בסקר של TGI⁷⁷ נמצא כי כ-7% בלבד מהצרכנים בישראל מחויבים לאקולוגיה, 26% תומכים בנושא אך לא ישקיעו מאמץ רב, 33% לא יאמצו הרגלים סביבתיים אם לא יהיה להם ערך מוסף בעבורם, 27% ספקנים כלפי הנושא, ו-7% אינם מכירים כלל בתפיסת העולם הסביבתית.⁷⁸ עם זאת, תופעת ההתחממות הגלובלית יוצרת שינוי בטעמים של הצרכנים ובהעדפות השוק, אשר בא לידי ביטוי, בין היתר, בהעדפתם של מוצרים חוסכי אנרגיה.⁷⁹

"משתלם להיות ירוק" – האומנם? במסגרת הדיון במניעים השונים לאימוץ מדיניות סביבתית וולונטרית, השאלה לגבי מקומו של המניע הכלכלי תופסת מקום נכבד. אכן, מחקרים שונים מצביעים על קשר חיובי בין מחויבות סביבתית מוגברת לבין ביצועים פיננסיים טובים יותר. אולם מאחר שיש משתנים מסבירים רבים למצבה הכלכלי של חברה, קשה לבודד את הגורם המסביר. מחויבות סביבתית יכולה להיות הגורם לשיפור הביצועים הפיננסיים, אך באותה מידה היא יכולה להוות אינדיקטור נוסף לחברה בריאה ורווחית.⁸⁰ מחקר שנערך ב-Harvard Business School מסכם וטוען כי –

"Fifty five studies found a positive correlation between better financial performance and better social performance..."⁸¹

מחקר שנערך על-ידי בית ההשקעות Goldman Sachs קובע כי תאגידים עם ביצועים "ירוקים" השיגו בתקופת הבדיקה (החל באוגוסט 2005) תשואה של 25% אל מול מדד

- 76 ראו "צרכנות מוסרית? קשה למכור את זה" דה-מארקר, הארץ 2008.1.24.
- 77 עדי דברת "רק כ-7.3% מהציבור מוכן לשלם יותר בעבור מוצרים ידידותיים לסביבה" דה-מארקר, הארץ 2008.5.6.
- 78 נושא זה מעורר שאלות יסודיות וקשות הרבה יותר, מאחר שלא ברור כלל מתי ניתן להגדיר מוצר כ"ירוק", שכן יש רק מוצרים מעטים שתורמים לסביבה, ורוב המוצרים שאנו צורכים מזיקים לסביבה במידה כזו או אחרת. קושי אמיתי אחר נובע מהעובדה שבמקרים רבים מה שקובע את מידת הנזק הסביבתי אינו המוצר עצמו, אלא אופן השימוש בו. לדיון בנושא זה (Ecolabelling) ראו Cairncross, לעיל ה"ש 50, בעמ' 184-186.
- 79 'ג'נרל אלקטריק' זיהתה גידול עצום בהתעניינות במוצרים ידידותיים לסביבה, כגון מוצרי חשמל חוסכי אנרגיה, טורבינות-רוח, מנועים בטכנולוגיות ידידותיות לסביבה ועוד.
- 80 Portney, לעיל ה"ש 49; Reinhardt, לעיל ה"ש 49.
- 81 Lynn S. Paine, Value Shift: Why Companies Must Merge Social and Financial Imperatives to Achieve Superior Performance 53 (2003).

השוואה שנבחר (MSCI).⁸² ל-72% מהתאגידים הללו היו ביצועים עסקיים טובים יותר מאשר לתאגידים אחרים מאותו ענף.⁸³

במחקר נוסף טוענות צמד חוקרות מבית-הספר לממשל באוניברסיטת הרווארד⁸⁴ כי ככלל קיים חוסר אמון ניכר של הציבור כלפי תאגידים שונים,⁸⁵ המשפיע על המוניטין של התאגיד, על ערכו הפיננסי ועל רווחיהם של בעלי המניות. לגישת החוקרות, על החברות להגיב על חוסר האמון באמצעות אחריות חברתית-תאגידית, המשמשת נכס בלתי-מוחשי חשוב בנושא זה.⁸⁶

הגישה שלפיה "משתלם להיות ירוק" מיוחסת בספרות בעיקר לפרופ' פורטר (Porter) מאוניברסיטת הרווארד.⁸⁷ לגישתו, זיהום ופליטת חומרים לסביבה הם ביטוי לבזבוז משאבים ולחוסר יעילות, ולפיכך רגולציה סביבתית נכונה יכולה ליצור תמריצים ליישום שיטות אשר יפחיתו את העלויות לחברה ויגבירו את יעילותה, את חדשנותה, את איכות המוצר שלה ואת התחרותיות שלה. לראיה, מדינות שיש בהן רגולציה סביבתית חזקה, דוגמת יפן וגרמניה, הן בעלות תל"ג גבוה וקצב צמיחה מהיר, וכושר התחרות שלהן עולה על זה של מדינות עם תקינה נמוכה, דוגמת ארצות-הברית.⁸⁸

השקפה זו מעוררת שאלה ביקורתית: אם אכן כך הם פני הדברים, מה הטעם ברגולציה, שהרי אם "משתלם להיות ירוק", אזי כוחות השוק יהיו ממילא הכוח המניע לאימוץ תוכניות סביבתיות. על כך ניתן להשיב כי האמת מורכבת. נראה כי מנקודת-מבט עסקית, לשאלה אם משתלם להיות ירוק אין תשובה חד-משמעית.⁸⁹ ייתכנו נסיבות שבהן יהיה משתלם ליישם

- 82 www.globalcompact.org/docs/summit2007/gs_esg_embargoed_until030707pdf.pdf
- 83 המחקר בדק תאגידים בשישה ענפים שונים - אנרגיה, כרייה, מזון, משקאות, מתכת ומדיה - ובחן את ביצועי התאגיד בנושאים הבאים: סביבה, חברה (social) וממשל תאגידי.
- 84 IRA A. JACKSON & JANE NELSON, PROFITS WITH PRINCIPLES: SEVEN STRATEGIES FOR DELIVERING VALUE WITH VALUES (2004).
- 85 שם, בעמ' 19: "...two-third of Americans think that corporations make good products and compete well in the global economy, but only one-third feel that large corporations have ethical business practices..."
- 86 שם, בעמ' 172. החוקרות מביאות כדוגמה את בנק בוסטון, אשר אימץ אסטרטגיה עסקית המערבת נושאים חברתיים. מחיר המניה של הבנק עלה מ-3 דולר בראשית שנות התשעים ל-118 דולר בסופן.
- 87 Michael E. Porter הוא פרופסור למנהל עסקים באוניברסיטת הרווארד בארצות-הברית המצוטט במקורות שונים כמייצג גישה זו. ראו, למשל, Porter & Van der Linde, לעיל ה"ש 13. ראו עוד Cairncross, לעיל ה"ש 50, בעמ' 192.
- 88 כתימוכין לדבריו מביא פורטר (Porter & Linde, לעיל ה"ש 13) את הדוגמה של תעשיית הפרחים בהולנד, שכתוצאה מרגולציה סביבתית עברה לשיטת גידול במעגל סגור על-גבי מצעים מנותקים, מה שהביא לידי הפחתה משמעותית בזיהום הסביבתי יחד עם היסכון עצום לתעשייה. במחקר שנערך בקרב תעשיית המעגלים המודפסים נמצא כי המאמצים להפחתת זיהום סביבתי הם שהובילו לרבים מהשיפורים בתחום הטכנולוגיה.
- 89 Reinhardt, לעיל ה"ש 49; David Vogel, *Opportunities for and Limitations of Corporate*

תוכנית סביבתית, ויהיו נסיבות שבהן ההשקעה הסביבתית לא תהיה נכונה מנקודת-הראות העסקית גרידא. העובדה שמצב הסביבה מידרדר אינה מייצרת בהכרח תועלות כלכליות לטובת מי שנחלצים לעזרתה. הרציונל הכלכלי של השקעות סביבתיות אינו ניתן במקרים רבים להוכחה, ולכן יש צורך בתיאוריות מסבירות נוספות לתופעה,⁹⁰ מהגם שככלל אין לתאגידים תמריץ כלכלי להפנים את העלויות החיצוניות של פעילותם, וכך נוצר כשל שוק.⁹¹ טענה נוספת היא שאם "משתלם להיות ירוק", ולהשקיע גם מעבר לסף הציות, אין זה מוצדק להתייחס לפעולות אלה כאל ביטוי לאחריות חברתית וסביבתית מוגברת ככזו, אלא כאל סוג נוסף של החלטה עסקית ההולכת יד ביד עם מגמת האחריות החברתית.⁹² העדרה של תשובה ברורה לשאלה אם לאימוצה של מדיניות סביבתית יש בהכרח תועלת כלכלית מלמד כי אין די בטיעון הכלכלי כשלעצמו להביא לידי אימוץ מדיניות תאגידית סביבתית. כאמור, גם לפרטים וגם לרגולציה יש תפקיד בתיקון כשלי שוק ובשיפור המודעות הציבורית לאיכות הסביבה.⁹³ לפיכך נראה כי לשלושת השחקנים האמורים – התאגיד, הציבור והרגולטור – יש מקום נכבד בהכוונת התנהגותם של התאגידים, כפי שהוסבר לעיל באמצעות התיאוריה של ה"הרשאה לפעול".

2. אמצעים ומנגנונים לבר-משפטיים למימוש התנהלותו הסביבתית הוולונט-טרית של התאגיד

לאחר שדנו בכוחות השונים המניעים תאגידים לאמץ מדיניות סביבתית וולונטרית, נתאר שני מנגנונים עיקריים שבאמצעותם הם מתנהלים באופן וולונטרי בתחום איכות הסביבה: הדיווח הסביבתי הוולונטרי, ומנגנונים שונים בתחום הפיננסי.

Environmentalism, in ENVIRONMENTAL PROTECTION AND THE SOCIAL RESPONSIBILITY OF FIRMS: PERSPECTIVES FROM LAW, ECONOMICS, AND BUSINESS 197 (Bruce L. Hay, Robert N. Stavins & Richard H.K. Vietor eds., 2005)

90 Prakash, לעיל ה"ש 56.

91 Reinhardt, לעיל ה"ש 49.

92 ראו שם. את השאלה הפשטנית מעט אם משתלם להיות ירוק מחליפה לכן השאלה מתי משתלם להיות ירוק – באילו נסיבות יהיה לתאגידים תמריץ להשקיע משאבים מעבר לנדרש בחוק. ריינהרדט מציין כמה תועלות אפשריות מאימוצה של מדיניות סביבתית: שיפור היחסים עם הרשויות והגדלת כוחו של התאגיד מול מקבלי החלטות, התמודדות קלה יותר עם החמרה ברגולציה, נכונות של הציבור לשלם יותר בעבור מוצרים ידידותיים לסביבה, חיסכון, התייעלות והפחתת עלויות ייצור, גישה לשווקים חדשים, גישה טובה יותר להון, משיכת הון אנושי איכותי יותר, מוניטין.

93 ראו, למשל: Cass R. Sunstein, *On the Expressive Function of Law*, 144 U. Pa. L. Rev. (1996) 2021.

(א) דיווח סביבתי וולונטרי

הדיווח הסביבתי הוא אחד הכלים למעקב אחר ביצועיהן הסביבתיים של חברות, והוא מהווה לעיתים ביטוי לתפיסה עסקית הרואה בשקיפות מרכיב חשוב בהתנהלות החברה ואיתות חזק על רצינות כוונותיה. למידע באשר לפעילותו של ארגון יש חשיבות בעבור קשת רחבה של בעלי-עניין – משקיעים, עובדים, רגולטורים והציבור בכללותו – אך יש לו חשיבות רבה אף מעבר לכך, שכן המחויבות לדווח יוצרת מחויבות לפעול ולשפר.

המטרה המקורית של חובת הדיווח הסביבתי, שהתפתחה בארצות-הברית, הייתה לאפשר לחברות האמריקאיות לעקוב אחר מידת עמידתן בתקינה הסביבתית המורכבת. מנגנון זה יושם לראשונה בחברות הפטרוכימיה והכימיקלים עוד בראשית שנות השמונים. בהמשך חויבו התעשיות המזהמות לפרסם דיווח על פליטות של חומרים מסוכנים, ולהעביר מידע לרשות לניירות-ערך בדבר מחויבויות סביבתיות חזויות, כגון ניקוי קרקעות מזהמות. כתוצאה מכך החלו חברות אמריקאיות לכלול מידע סביבתי בדוחות הפיננסיים שלהן.⁹⁴ באירופה, לעומת זאת, לא עוגנו כללי הדיווח הסביבתי באופן מחייב, והדיווח הסביבתי התפתח כתגובה על הגידול בפלח הצרכנות הסביבתית החל בסוף שנות השמונים.⁹⁵ דירקטיבת PRTR⁹⁶ של האיחוד האירופי מקימה חובת דיווח על פליטות מזהמים של מפעלים גדולים. חובת דיווח דומה עשויה להיכנס לתוקף גם בישראל.

כיום קיימות כמה מסגרות דיווח הכוללות סטנדרטים בתחום הקיימות,⁹⁷ ביניהן יוזמת האו"ם Global Compact, Accountability 2000 וכן ה-GRI, שיוזכר בהמשך. דוחות סביבתיים נפוצים כיום מאוד ברחבי העולם, כפי שמעיד הנתון הבא:⁹⁸ אם בשנת 1993 פורסמו ברחבי העולם כ-100 דוחות אחריות חברתית על-פי עקרונות ה-GRI, בשנת

94 לסקירת התפתחותה של חובת הדיווח הסביבתי ראו CAIRCROSS, לעיל ה"ש 50, פרק 16.

95 חלוצות הדיווח הסביבתי היו חברת Norsk Hydro באירופה, העוסקת בייצור כימיקלים ודשנים, שפרסמה דוח סביבתי מפורט בשנת 1990, וחברת Monsanto בארצות-הברית, שפרסמה בשנת 1991 דוח סביבתי על פליטות מזהמים של מפעליה בארצות-הברית, בבלגיה, בקנדה ובבריטניה. מאז התרחבה התופעה למאות חברות ברחבי העולם. נקודת-התייחסות מעניינת בהקשר של הדוחות הסביבתיים היא זהותו של קהל-היעד שלהם. במחקר שנערך בקרב מאות חברות גדולות נמצא כי קהל-היעד בחברות אמריקאיות ואירופיות הוא בעיקר המועסקים בחברה, בעוד בחברות יפניות קהל-היעד העיקרי הוא הצרכנים. קהל-היעד המשני אצל האמריקאים היו בעלי המניות, ואצל האירופים – המדיה והצרכנים. CAIRCROSS, לעיל ה"ש 50, בעמ' 207.

96 Regulation (EC) No. 166/2006 of the European Parliament and of the Council of 18 January 2006, Concerning the Establishment of European Pollutant Release and Transfer Register and Amending Council Directives 91/689/EEC and 96/61/EC, O.J. L 33/1.

97 Gioseffi Sonia, *Corporate Accountability: Achieving Internal Self-Governance through Sustainability Reports*, 13 CORNELL J.L. & PUB. POL'Y 503 (2004)

98 ליעד אורתור ויפעת מאירוביץ' יפת כלים שלובים – בחינה השוואתית של תקנים והנחיות ביישום אחריות חברתית-סביבתית 6 (2007).

2003 הופקו כבר יותר מ-1,500 דוחות.⁹⁹ מגמה זו עולה בקנה אחד עם התפתחותו של רעיון ה"Public Participation Access to Information" בחקיקה האמריקאית ועם המאגרים הקיימים שם על-פי חוק, דוגמת ה"Toxic Release Inventory".¹⁰⁰ בישראל פועלים כיום שלושה גופים מובילים בתחום הדיווח החברתי-הסביבתי של המגזר העסקי: GRI, ארגון "מעלה" ומכון התקנים הישראלי. בחינה השוואתית של גורמים אלה מצביעה על המשותף והשונה ביניהם:

GRI (Global Reporting Initiative) נוסד בסוף שנות התשעים כיוזמה של ארגון CERES האמריקאי, המאגד מאות חברות ומשקיעים בפעילות למען קידום הקיימות ושמירת הסביבה. מטרתו של ארגון ה-GRI היא לקדם את הדיווח הוולונטרי, וכללי הדיווח שלו נועדו לשמש מסגרת כללית לדיווח על ביצועיו של הארגון מבחינה כלכלית, חברתית וסביבתית, בעבור בעלי-עניין בתוך החברה ומחוץ לה. במישור הסביבתי הדיווח מחייב גילוי לגבי השפעות החברה, על-פי מדדי ביצוע, בתחומים הבאים: חומרים, אנרגיה, מים, מגוון מינים בסביבתם הטבעית, פליטות, שפכים ופסולת, מוצרים ושירותים, עמידה בדרישות של חוקי הגנת הסביבה ותחבורה.

דירוג "מעלה" – ארגון "מעלה" הינו מלכ"ר המהווה את ארגון-הגג המקצועי של עסקים עמיתים המעוניינים לקדם את תחום האחריות התאגידית בישראל.¹⁰¹ דירוג "מעלה" פונה לחברות הגדולות במשק, ציבוריות ופרטיות כאחד, ומדרג אותן על-פי רמת ניהול האחריות החברתית שלהן. הליך הדירוג נעשה בשיתוף עם חברת "מעלות". מטרת הדיווח היא לסייע בניהולן ובמידתן של ההשפעות החברתיות והסביבתיות של החברות המשתתפות, ולאפשר את הטמעת התפיסה הניהולית של אחריות חברתית בעסקים. הדירוג מחלק את החברות לקבוצות על-פי מידת השפעתן הסביבתית (נמוכה, בינונית וגבוהה), ונעשה על-פי כמה אמות-מידה, כגון קיומם של מדיניות סביבתית כתובה, מערכת ניהול סביבתית, סקר סביבתי, ביקורת סביבתית, דוח סביבתי ציבורי ועוד. בפברואר 2005 ייסד הארגון, יחד עם הבורסה לניירות-ערך, את "מדד מעלה לאחריות חברתית" של חברות ציבוריות הנסחרות בבורסה, במטרה להעלות את המודעות לקשר שבין אחריות חברתית תאגידית (CSR) לבין ביצועים פיננסיים. "מדד מעלה" כולל את מניותיהן של עשרים החברות המובילות ב"דירוג מעלה לאחריות חברתית" העומדות בתנאי-הסף של מדד "ת"א".¹⁰⁰

מכון התקנים הישראלי¹⁰² הינו תאגיד ממלכתי הפועל על-פי חוק התקנים, תשי"ג-1953, ומטרתו היא הכנת תקנים והבטחת איכותם של מוצרים. "תק" 10,000 הוא תקן

99 ישראל מצויה בתחום זה בראשית הדרך. דוגמות לדוחות אחריות חברתית שפורסמו בישראל, ואשר כוללים התייחסות גם לאחריות הסביבתית, ראו לעיל בה"ש 22.

100 המאגר הוקם מכוח The Emergency Planning and Community Right-to-Know Act, 42 U.S.C. §§ 11001–11050 (1986) (EPCRA).

101 ראו אתר "מעלה" – www.maala.org.il, וכן דירוג "מעלה" של החברות המובילות בישראל בניהול אחריות חברתית, נגיש בכתובת www.maala.org.il/he/company/ranking/2010.

102 ראו את "התקן לאחריות חברתית" של מכון התקנים, נגיש בכתובת www.sii.org.il/64-he/SII.aspx.

חדש שהמכון מציג לצמצום הפערים החברתיים. התקן עוסק גם בתחום איכות הסביבה, ומתבסס על מערכות ניהול סביבתי דוגמת "ת" 14,000". במסגרת הדיווח אין התייחסות למדדים כמותיים.

(ב) המגזר הפיננסי כמנוף לקידום אחריותם הסביבתית של תאגידים

המגזר הפיננסי מהווה כיום פונקציה הולכת ומתפתחת בעיצוב דרכי התנהגותו של התאגיד, וזאת על-ידי כלים כלכליים שונים אשר מיועדים, בין היתר, לגרום לשיפור איכות הסביבה.¹⁰³ היוזמות שייסקרו להלן אינן מקומיות ברובן הגדול, אך יש להניח כי קרוב היום שבו השפעתן של יוזמות אלה תתרחב גם בישראל, כפי שניתן ללמוד מניצנים שנראים בארץ בתחום זה.

(1) ביטוח

תעשיית הביטוח הינה התעשייה הגדולה בעולם: בשנת 2005 עמדו רווחיה על 3.4 טריליון דולר, הכוללים הכנסות של פרמיות והכנסות מהשקעות. תעשיית הביטוח ספגה הפסדים לא-מעטים, המגיעים לסך של 80 מיליארד דולר (בכל רחבי העולם), כתוצאה מאסונות שנגרמו עקב מפגעי מזג-אוויר הקשורים בקשר אמיץ להתחממות הגלובלית.¹⁰⁴ אסונות אלה, כמו כל תרחיש סטטיסטי שחברות הביטוח עובדות על-פיו, ביססו את ההבנה שיש בכוחו של ענף הביטוח למתן השפעות סביבתיות שליליות.¹⁰⁵ ממסמך שהפיק ארגון CERES עולה כי התערבותו של ענף הביטוח חשובה לאין שיעור ביצירת קיימות סביבתית לתועלתן של חברות הביטוח עצמן, לתועלת מבוטחיהן ולתועלת הסביבה.¹⁰⁶

103 יהודה כהנא "סיכוני הסביבה – שינויי תפיסה בסקטור הפיננסי ובענף הביטוח", נגיש בכתובת www.igudbit.org.il/Index.asp?ArticleID=362&CategoryID=360&Page=1

104 מתוך סכום זה של 80 מיליארד דולר, אשר גדול פי ארבעה מנזקיה של התקפת הטורף של ה-11 בספטמבר 2001, נזק של 45 מיליארד דולר נגרם עקב סופות הוריקן. דוח של CERES משנת 2005 מראה כי אם בארצות-הברית של שנות השבעים הגיע סך ההפסדים למיליארד דולר, בשנות התשעים חלה כבר תפנית משמעותית שהקפיצה את הסכום ל-17 מיליארד דולר כמעט, ובשנת 2005 צמח הסכום ל-71 מיליארד דולר. הדוח נגיש בכתובת eetd.lbl.gov/EMills/PUBS/PDF/ceres-insur_report.pdf (להלן: הדוח הביטוחי).

105 את חשיבות תרומתה של תעשייה זו לאיכות הסביבה היה אפשר ללמוד כבר כמה שנים קודם לכן מפרויקט "היוזמה הכלכלית" של ארגון התוכנית הסביבתית של האו"ם (United Nations Environment Programme; להלן: UNEP), יחד עם מספר רב של חברות ביטוח גדולות, שהוביל להצהרה שבה נטלו על עצמם החתומים התחייבויות שונות בנושא. ההצהרה נגישה בכתובת www.unepfi.org/fileadmin/statements/ii/ii_statement_en.pdf

106 הדוח הביטוחי, לעיל ה"ש 104, מפרט 190 סוגי שירותים המוצעים על-ידי חברות ביטוח שונות בעולם, כגון חיוב על-פי קילומטר – שיטה שמתמדת הפחתה בנוסעה, ובעקבות זאת מפחיתה את כמות גזי-החממה הנפלטם לאוויר, את סיכויי מעורבותו של הנהג בתאונה וגם את הסכום הנדרש לתשלום. את חשיבותו של המגזר הביטוחי ביצירת סביבה בת-קיימא ניתן לראות בדוח שחיברה הוועדה הכלכלית של האו"ם: INSURING FOR SUSTAINABILITY

דוגמה נוספת ניתן לראות בצריכת האנרגיה של מבנים, התורמת תרומה משמעותית להתחממות הגלובלית.¹⁰⁷ תאגיד שמתכנן את המבנים שלו תוך התחשבות במרכיבים "ירוקים" וחסכוניים יותר יוצר בסופו של דבר מבנה בעל שיעור סיכון נמוך יותר. חברות ביטוח רבות מקנות על-יכן הנחות משמעותיות בפרמיה למבנים מסחריים ירוקים של תאגידים,¹⁰⁸ המפחיתים את הנוזק לסביבה.¹⁰⁹

(2) משקיעים מוסדיים ופרטיים

למשקיעים המוסדיים יש כוח רב בעיצוב פעולותיו של התאגיד.¹¹⁰ שתי פעולות שנעשו בתחום זה בשנת 2006 מדגימות את תרומתו האפשרית של המגזר הפיננסי למאמץ הגלובלי של ריסון התנהגותם של תאגידים. ראשית, באוקטובר 2006 נוסח מסמך על-ידי ארבעה עשר משקיעים מוסדיים מארצות-הברית המגדיר את המידע שהם מצפים לקבל מהתאגידים השונים בהקשר של ההתחממות הגלובלית.¹¹¹ שנית, קבוצות שונות של משקיעים בארצות-הברית שהיקף השקעתם הכולל עולה על 200 מיליארד דולר ("המשקיעים המאיימים")¹¹² הרכיבו "רשימה שחורה" של תאגידים שאינם מתחשבים כלל בנושא הסביבתי. ייתכן אומנם שהרשימה המדוברת לא נכתבה בשל דאגה לאיכות הסביבה, אלא בשל הדאגה לכספי המשקיעים, אולם גם כך הדבר מעיד על מהפכה משמעותית שהתחוללה בקרב המגזר,

WHY AND HOW THE LEADERS ARE DOING IT (2007), available at www.resourcesaver.org/file/toolmanager/CustomO16C45F81222.pdf. דוח זה מציג משוואה שלפיה התחשבות

בסביבה שווה להורדת הפרמיה הביטוחית.

107 מנתונים שפרסם ה-EPA (הסוכנות להגנת הסביבה) בארצות-הברית עולה כי צריכת האנרגיה הכוללת על-ידי בניינים תורמת 38% מסך כל גזי-החממה הנפלטים בארצות-הברית, נגיש בכתובת www.epa.gov/greenbuilding/pubs/whybuild.htm.

108 www.greenbuildingfocus.com/default.aspx?id=1033.

109 כך, למשל, מבטחים טענו כי השווי המוערך של נזקי השטפונות שפקדו את מרכז אנגליה וצפוניה ביוני 2007 הוא מיליארד לירות שטרלינג. איגוד המבטחים הבריטי (ABI), המאגד יותר מ-91% מכלל העוסקים בביטוח בבריטניה, יצא בקריאה לטפל בשינוי האקלים. ראו www.farmersguardian.com/calls-for-government-investment-of-2-A3750-million-in-flood-defences/9851.article.

110 לדוח עדכני בנושא, אשר חובר על-ידי ארגון התוכנית הסביבתית של האו"ם (UNEP), ראו: FIDUCIARY RESPONSIBILITY (2009), available at www.unepfi.org/fileadmin/documents/fiduciaryII.pdf.

111 Institutional Investors Group on Climate Change (IIGCC), *Global Framework for Climate Risk Disclosure* (2006), available at www.calstrs.com/Investments/GlobalFramework_Climate.pdf. המידע מקיף ארבעה נושאים: (1) פליטת גזי-חממה על-ידי התאגיד; (2) התמודדותו עם סיכונים אקלים; (3) ניתוח השפעותיו הפיזיות על החברה (society); (4) תרחישים העלולים להשפיע על התאגיד עקב חקיקה.

112 עם המשקיעים הללו נמנים, בין היתר, קרנות פנסיה של ערים ומדינות בארצות-הברית, קרנות השקעות של ארגוני עובדים וכן משקיעים מוסדיים. ראו www.news-ceres.blogspot.com/2007/02/txu-exxon-mobil-among-10-climate-watch.html.

שהבין כי עליו לעצב מחדש את דרכי התנהגותם של התאגידים בעידן סביבתי שבו נוצרת שורה של סיכונים והזדמנויות חדשים.¹¹³ את כוחם של המשקיעים המוסדיים ניתן לראות גם דרך הארגון CDP.¹¹⁴ הארגון אוסף מדי שנה נתונים מ-2,400 תאגידים וארגונים בעולם, ומחבר דוח המפרט את תרומתם של תאגידים אלה לזיהום הסביבה, תוך ציון לרעה של תאגידים שסירבו לענות על הסקר. תהליך זה מאפשר למשקיעים להיות מודעים לסיכונים שבהשקעתם, ומתווה גם דגל-אזהרה להנהלות התאגידים.¹¹⁵ מן הדוח האחרון שנערך עולה כי רוב גדול של התאגידים (81%) הנמנים עם רשימת ה-S&P 500¹¹⁶ רואים בשינויים הסביבתיים איום על עסקיהם, לעומת 69% בלבד שרואים בהם גם הזדמנות פיננסית. עם זאת, רוב התאגידים (82%) הנמנים עם ה-FT 500 רואים בשינויים הסביבתיים הזדמנות כלכלית, ורק 79% רואים בהם איום.¹¹⁷ את ההשתלטות על יצרנית החשמל TXU בארצות-הברית, שהינה אחד התאגידים הגדולים בעולם, ניתן לראות כמקרה-מבחן המוכיח את השפעתו של שוק ההון על התנהלותם הסביבתית של תאגידים.¹¹⁸ כנגד כוונת התאגיד להקים אחת-עשרה תחנות כוח פחמיות חדשות בטקסס התארגנה התנגדות נרחבת מצד ארגונים ירוקים, שכללה איומי תביעות, הקמת אתר על-אודות החברה,¹¹⁹ פרסומים שליליים בטלוויזיה¹²⁰ והכללת החברה

113 המשקיעים פועלים גם באמצעים אקטיביים יותר, ומנצלים את כוחם גם כבעלי מניות בחברה: בשנת 2007 לבדה נרשמו 42 הצעות החלטה שהופנו כלפי עשר החברות המככבות ברשימה השחורה, ועוד 26 הצעות החלטה שהופנו כלפי 26 חברות אמריקאיות נוספות. ראו www.nctreasurer.com/NR/rdonlyres/48F737D1-BEA2-4D2E-928C-5CBBE690C1D7/0/CeresRelease.pdf.

114 Carbon Disclosure Project - מלכ"ר אשר שם לו למטרה ליידע את המשקיעים השונים לגבי המשמעות הסביבתית של השקעתם. ארגון זה מייצג 315 משקיעים מוסדיים ברחבי העולם, שהיקף ניהול נכסיהם מגיע ל-41 טריליון דולר.

115 דוח שהוכן בשנת 2007 בעבור התאגידים הנסחרים ב-S&P 500 מראה כי אחוז ההיענות לשאלון היה 56%, לעומת 47% בלבד בשנת 2006. ראו www.ceosustainabilitysummit.com/CEODocs/985187/CDP5_SP500_Report.pdf בהשוואה לאחוזי ההיענות בקרב התאגידים שבמדד FT 500, שם הגיעו אחוזי ההיענות ל-72% בשנת 2006 ול-77% בשנת 2007. ראו www.ethosfund.ch/upload/publication/p169e_070930_Carbon_Disclosure_Project_Report_Global_FT.pdf.

116 מדד המניות המוביל בארצות-הברית, הכולל את 500 המניות בעלות שווי השוק הגדול ביותר מבין אלה הנסחרות בבורסה בארצות-הברית. ראו www.standardandpoors.com/about-sp/main/en/us.

117 עם זאת, הדוח מבקר את התאגידים על כך שהם אינם עושים צעדים אופרטיביים: רק 29% מכלל החברות שענו על השאלון מיישמות תוכניות מסודרות להפחתת פליטתם של גזי-החממה.

118 www.dealbook.blogs.nytimes.com/2007/02/26/in-txus-45-billion-deal-many-shades-of-green

119 www.environmentaldefense.org/page.cfm?tagID=583

120 www.youtube.com/watch?v=L7ivvbLzTmM

ב"רשימה השחורה" שתוארה לעיל. צעדים חריפים שננקטו בעקבות זאת הובילו לירידה משמעותית בשווייה של מניית התאגיד.¹²¹

חברות ההשקעה הפרטיות Kohlberg Kravis Roberts ו-Texas Pacific Group זיהו את ההזדמנות העסקית, רכשו את התאגיד תמורת 32 מיליארד דולר, ונטלו על עצמן את חובותיו, שהגיעו ליותר מ-12 מיליארד דולר. "הרבדים הירוקים" של העסקה באו לידי ביטוי בהישגים הבאים: בניית שלוש תחנות פחמיות בלבד במקום אחת-עשרה, הקפאת בנייתן של תחנות פחמיות גם במדינות אחרות, התחייבות להקטין את רמת הפליטות של פחמן דו-חמצני, הגדלת ההשקעה באנרגייה מתחדשת ועוד. ירידת שווי המניה כתוצאה מפעולתם של המשקיעים בחברה היוותה נדבך מרכזי בהשתלטות על החברה ובהפיכתה לירוקה יותר.

(3) השקעות בנות-קיימא אחראיות

הדוח האחרון של פורום ההשקעות החברתיות¹²² מוכיח כיצד הפופולריות של "השקעות אחראיות מבחינה חברתית" (SRI – Socially Responsible Investing) צוברת תאוצה.¹²³ גם דוח שחובר לאחרונה בישראל על-ידי משרד האוצר בנושא אחריות חברתית בהשקעות של גופים מוסדיים קובע כי "למשקיעים אכפת לאן מופנה כספם ואף כי הם מעוניינים, כמובן, להרוויח מההשקעתם – אין הם מוכנים לעשות זאת בכל מחיר".¹²⁴

קיימות כמה אסטרטגיות להשקעה על-פי עקרונות ה-SRI: סינון שלילי, הנעשה על-ידי משיכת כספים מחברות מסוימות או הימנעות מהשקעה בהן; סינון חיובי, שבא לידי ביטוי בהשקעה בחברות הפועלות בהתאם לעקרונות ה-SRI; ומעורבות, המתבטאת

121 www.nytimes.com/2007/02/26/business/26coal.html?_r=1&oref=slogin

122 פורום זה שם לו למטרה לקדם את צמיחתן, קידומן וביצוען של השקעות בנות-קיימא אחראיות. החברים בארגון מצרפים להחלטותיהם העסקיות גם שיקולים סביבתיים וחברתיים, והפורום עצמו מציע להם תוכניות ומשאבים לקידום עבודה זו.

123 דולר אחד מכל עשרה דולרים שמנוהלים באופן מקצועי בארצות-הברית מושקעים ב"השקעות אחראיות", בסך כולל של 2.29 טריליון דולר. הדוח נגיש בכתובת www.socialinvest.org/pdf/research/Trends/2005%20Trends%20Report.pdf. בית-ההשקעות Philips Hager & North חיבר דוח הבדוק את הנושא. ראו: www.phn.com/Portals/0/PDFs/Articles/Does%20SRI%20Hurt%20Investment%20Returns. הדוח מציין עשרה מחקרים שעסקו בהשוואה בין השקעות מסוג SRI לבין קרנות מסורתיות, וקובע כי השקעות אחראיות אינן מובילות לתשואות נמוכות יותר. הדוח קובע עוד שמשקיעים פרטיים ומוסדיים יכולים לערוך תוכנית השקעה אחראית ולצפות כי התשואות מההשקעות הללו יהיו דומות לאלה של השקעות מסורתיות (שם, בעמ' 5). ראו גם לאה פסרמן-יוזפוב "דיני ניירות ערך – גילוי 'כלכלי' או גילוי 'חברתי' תאגידיים ב/1 47 (2005), המסבירה כי בשנים האחרונות חלה בעולם עלייה ניכרת במספרם של המשקיעים האתיים המתעניינים בנושאים סביבתיים-חברתיים ומאמצים מדיניות של "השקעה אחראית מבחינה חברתית". פסרמן-יוזפוב מציינת גם כי בשנת 2003, 2.16 טריליון דולר מתוך 19.2 של כלל הנכסים שנוהלו בארצות-הברית על-ידי מנהלי השקעות מקצועיים נעשו תוך שימוש במדיניות זו.

124 משרד האוצר, אגף שוק ההון, ביטוח וחיסכון, לעיל ה"ש 20, בעמ' 1.

בשיתוף-פעולה או בדיאלוג של המשקיע עם חברות במטרה לעודד אותן לפעול בהתאם לעקרונות ה-SRI.¹²⁵ הדוח הנ"ל מציין כי בין השנים 1999 ו-2005 גדל היקף הנכסים המושקעים על-פי עקרונות ה-SRI בעשרות אחוזים, וזאת מעבר לשיעור הגידול של היקף הנכסים הכללי. בנובמבר 2007 נאמד היקפם של נכסי ה-SRI בכ-10 טריליון דולרים – השקעות שעיקרן בארצות-הברית, בבריטניה, בקנדה ובהולנד. על-פי סקרים מארצות-הברית, 50% מהמשקיעים מדווחים על שיקולים חברתיים בהחלטות השקעה, ובבריטניה דיווחו 75% מקרנות הפנסיה על שילוב של שיקולי SRI במדיניות ההשקעות שלהן.¹²⁶ גם בישראל נתן ה-SRI את אותותיו: בשנת 2004 פרסמה הבורסה לניירות-ערך דוח שנתי הסוקר את פעילותו של שוק הון לשנה זו. הדוח מציין כי "בפברואר 2004 חצה שיעור הכמות הצפה, לראשונה, את גבול ה-50%, ובסוף השנה הסתכמו החזקות הציבור ביותר מ-51% משוק המניות."¹²⁷ הציבור נהפך אם כן באופן פוטנציאלי לבעל ההשפעה העיקרי על התאגידים הנסחרים בבורסה.¹²⁸ בסקר שנערך בשנת 2005 בעבור הבורסה נמצא כי הציבור נכון להשקיע בחברה אשר תורמת לקהילה ואינה פוגעת באיכות הסביבה, גם אם היא רווחית פחות.¹²⁹ נקודה זו באה לידי ביטוי בהתפתחותם של "מדדים אתיים"¹³⁰ ו"קרנות

125 שם, בעמ' 2.

126 שם, בעמ' 2-3.

127 הבורסה לניירות-ערך "סקירה שנתית 2004" 7 (2004), נגיש בכתובת www.tase.co.il/NR/rdonlyres/6580A1C2-AB0F-479D-87DA-FB8F9783A9FE/0/0412_Newsletter27_Dec04_Annual_Review_2004.pdf.128 מגמה זו נמשכה אף בשנת 2005, כאשר "הכמות הצפה" הגיעה ל-55%. ראו הבורסה לניירות-ערך "סקירה שנתית 2005" (2005), נגיש בכתובת www.tase.co.il/NR/rdonlyres/8F862A48-13D0-4738-B6F1-49F98A4F70C9/0/0512_NL33_Dec05_Annual_Review_2005.pdf. עם זאת, הדוח של 2006 הראה כי שיעור ההחזקות לשנת 2006 ירד ל-50%. ראו הבורסה לניירות-ערך "סקירה שנתית 2006" (2006), נגיש בכתובת www.tase.co.il/NR/rdonlyres/1CB00A3B-3A46-4071-A888-E1260438036C/0/0612_NL38_Dec06_Annual_Review_2006.pdf.129 הסקר הוצג על-ידי רונית הראל בן-זאב, סמנכ"לית בכירה ומנהלת המחלקה הכלכלית בבורסה, בכנס "עסקים וסביבה 2005". להלן ממצאי הסקר: 64% מהנשאלים מעדיפים להשקיע בחברה שתורמת לקהילה ולסביבה אף אם היא רווחית פחות, לעומת 16% שמוכנים להשקיע בחברה רווחית אף אם היא פוגעת בקהילה. 78% מהנשאלים סבורים כי על החברה לדאוג לבעלי המניות אך גם לתרום לקהילה, לעומת 11% אשר חושבים כי על החברה לדאוג רק לבעלי המניות. 73% טוענים כי החלטתם אם להשקיע בחברה תושפע מן הידיעה שאותה חברה פוגעת בקהילה או באיכות הסביבה, לעומת 14% הטוענים כי לא יושפעו מנתון זה. www.tase.co.il/NR/rdonlyres/160ED1C8-9A1B-4393-A629-76B954C89B72/0/PR_20050606.pdf.

130 ראו פסרמן-יוזפוב, לעיל ה"ש 123, הסוקרת מדדים אתיים בארצות-הברית, כגון Dow Jones Sustainability Indexes משנת 1999 ו-Dow Jones Sustainability STOXX Indexes משנת 2001. המחברת מציינת כי בשנת 1984 הוקמה בבריטניה קרן הנאמנות האתית הראשונה, וכי מאז גדלו נכסיהן של הקרנות האתיות עד לסך של 3 מיליארד ליש"ט בשנת 2000. באותה

אתיות". אלה האחרונות מבוססות על קביעת אמות-מידה שונות, סביבתיות או חברתיות, שעל-פיהן הן מסננות את החברות שהן משקיעות בהן.¹³¹ סינון התאגידים אינו נסמך רק על היבטים שליליים, אלא נעשה גם סינון חיובי שעל-פיו הקרן משקיעה בתאגידים רווחיים בעלי רקורד סביבתי טוב.

(ג) בנקים – "עקרונות המשווה"

בקרוב ארגוני הסביבה התפתחה בשנים האחרונות ההבנה כי המוסד הבנקאי הוא גורם משמעותי ביותר בהגנת הסביבה.¹³² לפיכך, ולאחר לחצים רבים, אימצו בשנת 2003 כמה מוסדות בנקאיים ידועים בעולם, באופן וולונטרי, מדיניות של מתן אשראי תוך התחשבות בהשפעתם האפשרית של הפרויקטים הממומנים על איכות הסביבה. המדיניות מתבססת על עקרונות שנוסחו על-ידי הזרוע הפיננסית הבין-לאומית של הבנק העולמי, המכונים "עקרונות המשווה" – The Equator Principles.¹³³ על-פי עקרונות אלה, סינון פרויקטים של תאגידים שונים נעשה על-ידי הבנקים תוך בחינת השפעותיו של הפרויקט הממומן על שני הגורמים הבאים: (א) הסביבה – זיהום אפשרי של קרקע, מים, בעלי-חיים או אוויר; (ב) החברה – האוכלוסייה המתגוררת במקום ביצוע הפרויקט והעובדים בפרויקט. על-ידי פרמטרים אלה ואחרים המוסד הבנקאי מדרג את הסיכון הטמון בפרויקט, ויזמיו נדרשים להכין הערכת סיכונים סביבתיים לגבי הנושאים הבעייתיים שזוהו על-ידי הבנקים ולפתח תוכנית מתאימה לטיפול בנושא.¹³⁴ בשנת 2005 נקבע כי ניתן ליישם את העקרונות

שנה הותקנה באנגליה תקנה המחייבת מנהלי קרנות פנסיה לפרסם את מדיניות ההשקעה החברתית שלהם. אף שהתקנה לא חייבה את קרנות הפנסיה להשקעה חברתית, עצם הטלתה של חובת החשיפה בנושא הובילה לכך שהן אימצו מדיניות של השקעה חברתית, והיקף הנכסים שהושקעו באופן זה גדל מ-0 בשנת 1997 ל-80 מיליארד ליש"ט בשנת 2001. בשנה זו הושקה סדרה חדשה של מדדים – FTSEGood – הכוללת מדדים אתיים שנכללים בהם רק ניירות-ערך של תאגידים בעלי רקורד מוכח בנושאים כגון איכות הסביבה, זכויות אדם וכולי. בשנת 2004 השיקה FTSEGood את מדד FTSEGood Japan, הכולל חברות יפניות המאמצות סטנדרטים של אחריות חברתית. אמות-המידה להכללת חברות במדד זה נגזרות מההשפעה החברתית שיש לפעילויותיהן.

131 דוגמה לסינון ניתן לראות בקרן Domini Social Investments, נגיש בכתובת: www.socialfunds.com.

132 John Donnelly, *Banks are Urged Not to Finance Coal Power – Americas* – *International Herald Tribune*, N.Y. TIMES BUSINESS, Jan. 16, 2007, available at www.nytimes.com/2007/01/16/world/americas/16iht-web.0116coalpower.globe.4223094.html?_r=1&scp=1&sq=anks%20Are%20Urged%20Not%20to%20Finanace%20Coal%20Power&st=cse.

133 www.equator-principles.com/documents/Equator_Principles.pdf

134 כמקרה-מבחן ניתן לראות את סיפורו של Citigroup – אחד הבנקים הגדולים בעולם: בשנת 2000 מימן הבנק פרויקטים של תאגידים שעסקו בהנחת צינור נפט באקוודור באזור שכלל שמורת-טבע. בזכות פעילותם הנחרצת של ארגונים סביבתיים, ובראשם

הללו גם לגבי בקשות מימון לפרויקטים מעל 10 מיליון דולר, ולא רק לפרויקטים מעל 50 מיליון דולר, כפי שהיה קודם לכן. כיום חתומים על "עקרונות המשווה" יותר מ-68 מוסדות פיננסיים מ-27 מדינות בעולם.¹³⁵ לבד מהיוזמות הוולונטריות, חוק ה-CERCLA בארצות-הברית,¹³⁶ המטפל באחריות לפגיעות בסביבה ובפיצויים בגינן, ייסד קרן לניקוי אזורים מזוהמים במקרים שבהם לא נמצא אחראי ישיר למפגע. החוק קובע לאותם מקרים רשימה של אחראים לנשיאה בעלות ניקוי השטחים. רשימת האחראים אינה מציינת באופן ישיר את הבנק כגוף אחראי, אך קיימים פסקי-דין המציינים שככל שמעורבות הבנק בהליך קבלת ההחלטות גדולה יותר כן יהיה אפשר לראותו כבעלים או כמפעיל, ולפיכך כאחראי לזיהום.¹³⁷

Rainforest Action Network, נשאר הנושא על סדר-היום, והשפיע בסופו של דבר על מערכת השיקולים של Citigroup. ראו www.unepfi.org/fileadmin/events/2006/toronto/TorontoPresentationShawnMiller.pdf. כן ראו: Affolder Natasha, *Cachet Not Cash*: Another Sort of World Bank Group Borrowing, 14 MICH. ST. J. INT'L L. 141 (2006).
www.equator-principles.com/index.html 135
 Comprehensive Environmental Response, Compensation, and Liability Act, 42 U.S.C.S. §§ 9601–9657 (1980) 136
 United States v. Fleet Factors Corp, 901 F.2d 1550 (11th Cir. 1990) 137
 להרחבה בנושא ראו: *Cleaning Up the Debris after Fleet Factors: Lender Liability and CERCLA's Security Interest Exemption*, 104 HARV. L. REV. 1249 (1991). נעשו אומנם נסיונות לצמצם את אחריותם של הבנקים על-ידי תקנות שהתקין ה-EPA (Final Rule on Lender Liability Under CERCLA, 57 Fed. Reg. 18344 (1992)), אולם תקנות אלה בוטלו על-ידי בית-המשפט Frank J. Kelley v. Environmental Protection Agency, 15 F.3d 1100 (D.C. Cir. 1994). בדוח שחובר על-ידי "אדם טבע ודין" – תמר גנות ואורן עזריה "אחריות בנקאית לסביבה – ניהול סיכונים סביבתיים בבנקים ובגופים פיננסיים" (2006), נגיש בכתובת www.adamteva.org.il/_Uploads/dbsAttachedFiles/IUEDBanks.pdf – נכתב בהקשר זה כי "תיקוני חקיקה שנעשו בהמשך ביקשו לתת תוקף משפטי לרוח התקנות, ולהגדיר מתי מלווה או בנק יהיו פטורים מאחריות. הלכה למעשה, שאלת מידת המעורבות שנדרשת לצורך ביסוס חבות בנק בנזקים הסביבתיים שנגרמו על ידי גוף שקיבל ממנו מימון, נותרה במידה רבה פתוחה. יחד עם זאת נותר עקרון מרכזי ברור – בנק עלול למצוא עצמו אחראי למימון הטיפול בנזקים סביבתיים, ובחינת מידת אחריותו תיעשה באופן מהותי ולא פורמאלי. מגמות אלו אינן ייחודיות לארצות הברית והן מוצאות את ביטוין בשורה של יוזמות ותקדימים במדינות המערב". שם, בעמ' 8 (ההדגשה במקור). גם בישראל קיים תקדים דומה. ביוני 2004, במסגרת הליכי הפירוק של "תעשיות אלקטרוכימיות בע"מ" – ראו בש"א (מחוזי חי') 9462/04 תעשיות אלקטרוכימיות בע"מ נ' הסתדרות העובדים הכללית החדשה (לא פורסם, 13.6.2004) – קבע בית-המשפט כי הבנקים, שרכוש החברה ומקרקעיה היו משועבדים להם, יישאו במחצית עלות פינויים של החומרים המסוכנים שננטשו בחצר המפעל (במחצית השנייה אמורה לשאת המדינה). עם זאת, בית-המשפט קבע מפורשות כי לא מוטלת על הבנקים אחריות ישירה, וכי אין הם נחשבים למחזיק על-פי חוק החומרים המסוכנים, התשנ"ג-1993, ס"ח 28. חובתם נובעת מכך שמדובר בחלק מהוצאות הפירוק השוטפות של

נוסף על כך, ובדומה למה שנעשה עם תעשיית הביטוח, פרויקט "היוזמה הכלכלית" של ארגון התוכנית הסביבתית של האו"ם,¹³⁸ יחד עם שלושים מוסדות בנקאיים גדולים, הוביל להצהרה¹³⁹ שהחתומים עליה נוטלים על עצמם התחייבויות שונות, כגון מחויבות ליישום פיתוח בר-קיימא דרך מדיניות הבנק ופעולותיו העסקיות, הכרה במשמעות ההיבטים הניהוליים של פיתוח בר-קיימא, ומחויבות לערוך אינטגרציה של שיקולים סביבתיים עם שיקולי הפעילות העסקית הבנקאית. ההצהרה כוללת גם המלצה לבנקים לפרסם את מדיניותם הסביבתית ולהפיק דיווח על השלכותיה. כיום חתומים על יוזמה זו כמאה ושמונים בנקים.¹⁴⁰

בישראל, למרות הערכת הסיכונים המורכבת שנוקטים גורמי המימון הפיננסיים, ולמרות המגמה העולמית, לא נשקלו בכובד-ראש שיקולים סביבתיים.¹⁴¹ עם זאת, לאחר שנשמעו קריאות מצד הבנקים,¹⁴² הוחלט על שיתוף-פעולה בהליך שמטרתו להגביר את מודעותם של התאגידים הבנקאיים לסיכונים סביבתיים שהם עלולים להיחשף אליהם כתוצאה ממימון (ישיר או בדרך של השקעה) של גופים שפעילותם עלולה לגרום נזקים סביבתיים.¹⁴³ בעקבות זאת החל לאחרונה מהלך משמעותי בנושא: בתאריך 11.6.2009 פורסם חוזר של המפקח על הבנקים הקובע כי "התאגיד הבנקאי נדרש להכיר בכך שזיהוי והערכת הסיכון הסביבתי הנם חלק מתהליך נאות של הערכת הסיכונים בתאגיד הבנקאי, ולפעול להטמעת ניהול החשיפה לסיכון הסביבתי במכלול הסיכונים בקבוצה הבנקאית, לרבות נהלים לזיהוי סיכון מהותי בעת מתן אשראי ולשילוב הערכת הסיכון בהערכה התקופתית של איכות האשראי שהועמד".¹⁴⁴

מישור נוסף שבו יש לבנקים השפעה מכרעת על איכות הסביבה הוא המישור הבין-לאומי. הבנק העולמי, למשל, מחייב עמידה בסטנדרטים סביבתיים כתנאי להענקת ליווי פיננסי.

החברה. משמעות הדבר היא שהתשלום נגרע משווי הבטחונות של הבנקים, אולם אין הם צריכים להוציא כסף נוסף מכיסם באופן פעיל. חשוב לשים לב שמדובר בעלות פיננסית של החומרים המסוכנים, ולא בשיקום הקרקע המזוהמת. אי-ההתייחסות לנושא השיקום עשויה להשתנות אם תתקבל הצעת חוק מניעת זיהום קרקע וטיפול בקרקעות מזוהמות, התשס"ט-2009 (פ/18/1281), זמין ב-www.knesset.gov.il/privatelaw/plaw_display.asp.

138 UNEP Finance Initiative, נגיש בכתובת www.unepfi.org.

139 www.unepfi.org/fileadmin/statements/fi/fi_statement_en.pdf.

140 נכון למועד כתיבתן של שורות אלה, הבנקים הישראליים נעדרים מרשימה זו.

141 גנות ועזריה, לעיל ה"ש 137. למעשה, שיקולים כאלה נשקלו בפרויקטים מקומיים רק כמידת מעורבותם של בנקים זרים המחויבים ל"עקרונות המשווה".

142 heschel.org.il/thinkdo/node/231.

143 לעיון בנושא ראו אמיר ארליך "יוזמה חדשה של איגוד הבנקים ובנק ישראל: הגברת השימוש בשיקולים סביבתיים במסגרת פעילות מימון והשקעה של תאגידים בנקאיים" *Economist*, 17.12.2007, נגיש בכתובת www.economist.co.il/?CategoryID=1312&ArticleID=846.

144 לפי האמור בחוזר, על הדירקטוריונים של התאגידים הבנקאיים השונים לאשר עד לתאריך 30.6.2010 אמות-מידה ולוחות-זמנים ליישום האמור בחוזר. ראו www.bankisrael.gov.il/deptdata/pikuah/lett_sup/200921.pdf.

ה-IFC¹⁴⁵ (International Finance Corporation) - זרוע של הבנק העולמי המהווה הגורם המלווה הגדול ביותר למגזר הפרטי במדינות המתפתחות - החל בשנת 1990 לכלול שיקולים סביבתיים במדיניות ההלוואות שלו. כתוצאה מביקורת על הרף הנמוך של הסטנדרטים ועל מעורבותו המצומצמת והמאוחרת של הציבור בפרויקטים הממומנים על-ידי ה-IFC, נערכה בשנת 2003 רוויזיה, ובשנת 2006 יושרו מדיניות חדשה ונורמות סביבתיות מחמירות יותר. נורמות אלה משפיעות על גורמים מלווים נוספים בזירה הבין-לאומית, ועונות על הציפיות הגוברות מצד גורמי המימון בתחום איכות הסביבה ושיתוף הציבור.¹⁴⁶

3. מגבלותיו של המגזר העסקי כמחולל וולונטרי של שינוי סביבתי

ההתפתחות המואצת של האחריות הסביבתית התאגידית לסוגיה זוכה לרוב בתמיכה ובאהדה. עם זאת, צומחות גם ביקורות על התחזקותה של מגמה זו, החל בגישות אשר מכירות בחשיבותה של החדשנות הסביבתית אך מפקפקות ביכולתו של המגזר העסקי להוביל את המהפכה, כמו גם בהצדקה הכלכלית לכך; המשך בספקות לגבי כנותן של התוכניות הסביבתיות המיושמות על-ידי התאגידים וחשש ל-Greenwash; וכלה בביקורות הרואות בכלכלה התאגידית ובעוצמתם הכלכלית של התאגידים את שורש כל הרע. הכרת טענות אלה, גם אם לא נקבלן כהווייתן, חשובה כדי לכוון את הספינה הנושאת את דגל האחריות הסביבתית התאגידית - אשר דומה כי כבר הפליגה לדרכה - אל הנמל הנכון.

לפני כמה עשורים טענו שני אנשי סביבה¹⁴⁷ כי העומס הסביבתי (Environmental Burden) שפעילות האדם מטילה על הסביבה הוא מכפלה של שלושה גורמים, אשר שינוי בכל אחד מהם עשוי לשפר את מצב הסביבה: אוכלוסייה; שפע וצריכה (מקדם קבוע); וטכנולוגיה. לטענתם, שני המשתנים הראשונים קשים לשינוי בשל השלכות חברתיות קשות,¹⁴⁸ אך המרכיב השלישי - השיפורים הטכנולוגיים - נוגע בעולם העסקי. מכאן, לגישתם, נובע מעמדו המרכזי של העולם העסקי, ובעיקר של המגזר התעשייתי, במאמץ לשפר את איכות הסביבה הגלובלית. מונח-מפתח בהקשר זה הוא "יעילות סביבתית" (eco-efficiency), המתארת מצב שבו תהליך ייצורם של המוצרים והשימוש בהם אינם כרוכים בזבוז של אנרגיה או משאבי-טבע שאינם דרושים לתוצאה הסופית המוגדרת

Elisa Morgera, *Significant Trends in Corporate Environmental Accountability: The New Performance Standards of the International Finance Corporation*, 18 COLO. J. INT'L ENV'T'L L. & POL'Y 151 (2007).

146 שם.

Stuart L. Hart, *Beyond Paul Ehrlich & Barry Commoner*, אשר טענתם מובאת אצל: *Greening: Strategies for a Sustainable World*, in HARVARD BUSINESS REVIEW ON BUSINESS AND THE ENVIRONMENT 105 (Harvard Business School Press ed., 2000).

148 יש החולקים על הנחה זו, שכן ניתן לשנות את הרגלי הצריכה באמצעות תמחור, רגולציה או חינוך ויצירת מודעות סביבתית.

כערך ללקוח.¹⁴⁹ ה-WBCSD מגדיר "יעילות סביבתית" כ"יכולת לייצר מוצרים ושירותים במחירים תחרותיים, המספקים את צורכי האדם ומשפרים את איכות החיים, ובו זמנית מפחיתים את ההשפעה האקולוגית ואת השימוש במשאבים הטבעיים לאורך כל מחזור החיים שלהם, לרמה אותה יכול כדור הארץ לשאת לאורך השנים ללא שינוי משמעותי".¹⁵⁰ אך גם גישה זו, המצביעה על המגזר העסקי כעל סוכן הכרחי לשינוי, אינה פותרת את שאלת היוזמה והאחריות לביצוע. יש הטוענים¹⁵¹ כי השיפורים המשמעותיים העיקריים שהתרחשו בעשרות השנים האחרונות הם תוצאה של החמרה ברגולציה, ולא של פעילות וולונטרית של תאגידים. כך, למשל, הירידה המשמעותית בפליטות מזהמים בארצות הברית היא תוצאה של חוק האוויר הנקי (Clean Air Act)¹⁵² שנחקק בשנת 1970, ולא של פעילות וולונטרית תאגידית.¹⁵³ הישג סביבתי נוסף, הנחשב לאחד המוצלחים ביותר,¹⁵⁴ הוא ההפסקה המוחלטת של השימוש במוצרים המכילים פריאונים (פחמימנים כלורו-פלואוריים - CFC), אשר שימשו בעבר בתעשיית הקירור (מזגנים ומקררים) וכן כרכיב בתרסיסים ובחומרי ניקוי והקצפה. השימוש בחומרים אלה, אשר פוגעים בשכבת האוזון, הופסק כתוצאה מרגולציה - אמנת מונטריאול. הטענה היא כי אם מצב הסביבה אכן כה חמור, אזי הסתמכות על סביבתנות תאגידית וולונטרית כגורם המושיע אינה רק תמימה, אלא אף לוקה בחוסר אחריות, מתעלמת ממקומה של המדיניות הציבורית, ולמעשה נושאת את המסר כי המגזר הציבורי חדל להיות רלוונטי.¹⁵⁵

עם התחזקות מעמדם וכוחם של התאגידים, ולנוכח ההיסטוריה המפוקפקת של חלק מהם אשר השתמשו לרעה בכוחם הן בניצול-יתר של משאבי-טבע והן בפגיעה באוכלוסייה המקומית, יש המציעים כי הצעד המתבקש הוא דווקא חיזוק ההגנה על זכויות הפרט מול כוחם המתחזק של התאגידים.¹⁵⁶ כאשר התפתחה ההגנה על זכויות האדם, הישויות שהחזיקו

- 149 ניר בן-אהרון וזן לוין ידירותי לסביבה: חדשנות סביבתית בתעשייה (2001).
 150 שם.
 151 ראו, למשל, Vogel, לעיל ה"ש 89.
 152 Clean Air Act, 42 U.S.C. §§ 7401-7671 (1970). יש לציין כי החוק תוקן פעמיים - בשנת 1977 ובשנת 1990.
 153 הירידה המשמעותית בפליטת מזהמים בארצות-הברית נבעה גם משילוב של מנגנוני סחר ברגולציה. הדבר אפשר עמידה בתקן בעלויות נמוכות יותר לתעשייה. להרחבה ראו www.epa.gov/airmarkets/progsregs/arp/basic.html. מכוח חוק האוויר הנקי פותחו תוכניות משמעותיות, ובראשן התוכנית "Cap and Trade", הנחשבת להצלחה בהשגת איוון בין האינטרסים של הסביבה לבין אלה של התעשייה. להרחבה ראו www.epa.gov/captrade/ וכן www.edf.org/page.cfm?tagID=1085.
 154 CAIRNCROSS, לעיל ה"ש 50, בעמ' 194.
 155 שם, בעמ' 188; Portney, לעיל ה"ש 49.
 156 לדוגמות של מקרים כאלה ולגישה שהתפתחה בעקבותיהם ראו: Amy Sinden, *Power and Responsibility: Why Human Rights Should Address Corporate Environmental Wrongs*, in THE NEW CORPORATE ACCOUNTABILITY: CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY AND THE LAW (Doreen McBarnet, Aurora Voiculescu & Tom Campbell eds., 2007), 476. ראו גם:

בידיהן את עיקר הכוח היו המדינות, ולכן הזכויות כווננו להגנה על זכויות אדם מפני הפרתן על ידי מדינות. אולם כיום, כאשר כוחם של התאגידים אינו נופל מזה של מדינות, ולעיתים אף עולה עליו, יש הצדקה להטיל עליהם חובות מוגברות.¹⁵⁷ הדבר נכון בעיקר במקרים של יחסי-גומלין בין תאגידים רב-לאומיים חזקים לבין מדינות חלשות, שיכולתן לפקח על פעילותם של התאגידים חלשה או אף אינה קיימת כלל. במקרים רבים לתאגיד יש השפעה רבה מאוד על הממשל המקומי או המדינתי, עד כדי כך שבפועל הוא השולט בתהליכי קבלת החלטות. גישה זו עשויה להוביל למסקנה כי צו השעה אינו חיזוק מעמדם של התאגידים, אלא להפך – חיזוק זכויות הפרט מולם.

ביקורת נוספת על רוח היזמות הסביבתית הוולונטרית של תאגידים נוגעת בהצדקות של תופעה זו. גישה זו טוענת כי "אין ארוחות-חינם", וכי עלות ההשקעה בשיפור הביצועים הסביבתיים, אשר לא תמיד מחזירה את עצמה, מתגלגלת בסופו של דבר על הצרכן.¹⁵⁸ לכן לתופעה זו יש השפעות חלוקתיות רבות. גישה ביקורתית זו טוענת כי אם החברה (society) מבקשת לשפר את מצב הסביבה, לא יהיה נכון להטיל זאת על המגזר הפרטי, אשר גובה למעשה את העלות מהציבור כולו ומיישם מדיניות סביבתית "פרטית", אלא יש למסות את ההון או את העבודה, כך שאת ההשקעות הסביבתיות יבצע המגזר הציבורי. על התאגידים להתמקד בשורת הרווח, ועל המדינה לדאוג למוצרים הציבוריים. התערבות של תאגידים בניהול מוצרים ציבוריים שקולה למעורבות של אנשי-ציבור שלא נבחרו, וזו תופעה פסולה.¹⁵⁹

Lauren A. Mowery, *Earth Rights, Human Rights: Can International Environmental, Human Rights Affect Corporate Accountability?* 13 FORDHAM ENV'T'L L.J. 343 (2002)

שם נטען כי להכרה של המשפט הבין-לאומי בזכות האדם לאיכות סביבה תהיה השפעה רבה על מידת מחויבותם הסביבתית של תאגידים, ובעיקר של תאגידים בין-לאומיים.

157 חנין, לעיל ה"ש 3, בעמ' 73; בוקשפן, לעיל ה"ש 18, בעמ' 71-115.

158 Portney, לעיל ה"ש 49.

159 John J. Donohue, *Does Greater Managerial Freedom to Sacrifice Profits Lead to Higher Social Welfare?* in

ENVIRONMENTAL PROTECTION AND THE SOCIAL RESPONSIBILITY OF FIRMS: PERSPECTIVES FROM LAW, ECONOMICS AND BUSINESS 77 (Bruce L. Hay, Robert N. Stavins & Richard H.K. Vietor eds., 2005). דילמה קשה מתעוררת לגבי העלאה וולונטרית של רף הפעילות הסביבתית של תאגידים בין-לאומיים במדינות מפותחות ומתפתחות כאחד, שכן הדבר עלול לפגוע בהספקת שירותים או מקומות עבודה במדינות המתמודדות עם בעיות קיומיות של רעב, ולגרום לעיתים לנזק העולה על התועלת. לביקורת עמוקה, הנוגעת בחולי הכלכלה המודרנית ובשלטון התאגידים בה, ראו, למשל: James Robertson, *Shaping the Post-Modern Economy: Can Business Play a Creative Part?* in BUSINESS AND THE

ENVIRONMENT 17 (Richard Welford & Richard Starkey eds., 1996); חנין, לעיל ה"ש 3; קורטן, לעיל ה"ש 5; קליין, לעיל ה"ש 41; UGO MATTEI & LAURA NADER, PLUNDER: WHEN THE RULE OF LAW IS ILLEGAL (2008).

הטענות העיקריות הן שהכלכלה התאגידית הגלובלית מתאפיינת בתופעות הולכות ומחמירות של חוסר צדק חברתי וסביבתי, ושל

גישות אלה, המהוות רק את קצה הקרחון של הדיון הנוקב בדבר מקומו של התאגיד העסקי בעידן המודרני ובדבר הצורך בריסונו, יונקות את חיותן מתפיסות אידיאולוגיות שונות ומגוונות, ויהיה זה בלתי־אפשרי ויומרני להכריע ביניהן. ברם, התמונה המצטיירת עד כה, בדבר ההתעוררות שחלה בהסדרים הלב־משפטיים החלים על התאגיד העסקי ועל יחסו לסביבה, מדגימה התקרבות מרתקת של המגזר העסקי לאיכות הסביבה. התקרבות זו מתרחשת גם במישור המשפטי, אף אם באופן אקלקטי ולא־שיטתי, ומטרת החלק הבא היא להציע ראייה מסודרת ועקיבה יותר של המהפכה הסביבתית במשפט העסקי. בסופו של יום, עם כל כוחם ויכולתם של התאגידים, האחריות לשיפור מצב הסביבה נותרת במידה רבה בידי כל אחד מאיתנו ובידי הרגולטור. לנושא אחרון זה נפנה כעת.

פרק ג: איכות הסביבה בראי החקיקה והפסיקה התאגידית

דיני איכות הסביבה מהווים קטגוריה משפטית עצמאית, אשר הולכת ומתרחבת כיום הן בתחומי ההסדרה והן בכל הנוגע בסנקציות המתלוות לעוולות הסביבתיות. במסגרת התעצמות רגולטיבית זו ניתן להבחין, בין היתר, גם בהידוק הרגולציה על המגזר העסקי,¹⁶⁰ כפי שניתן ללמוד, למשל, מחוק הגנת הסביבה שנחקק בישראל בשנת 2008, הקושר בין הרווח הכלכלי שהשיג העברין כתוצאה מביצוע העברה לבין הקנס שיוטל עליו בגינה. כך, החוק מאפשר לקבוע את גובה הקנס בהתאם לשיעור הרווח או טובת־ההנאה שהפיק

אי־שוויון הולך ומקצין, ובנסיגת כוחן של המדינות ושל הקהילות המקומיות. בתמיכתם של המוסדות הפיננסיים הבין־לאומיים, וביניהם קרן המטבע הבין־לאומית וארגון הסחר העולמי, קיבלו תאגידים עדיפות ברורה על־ידי פסילת תקנות וחוקים מקומיים אשר העניקו עדיפות לתוצרת מקומית. הכלכלה המודרנית גורמת לתלות מוחלטת בתאגידים; נגרמים נזקים אקולוגיים עקב ניצול־יתר של משאבים; והכסף נהפך לערך המרכזי, ועימו הכוחניות והתחרותיות, כך שערכים דוגמת אתיקה או רווחה אינם נתפסים עוד כחלק מחיי הכלכלה. ביקורת זו, ואף נוקבת ממנה, מפורטת בספרם של MATTEI & NADER לעיל. קליין, לעיל ה"ש 41, מצביעה על נקודות התורפה של התאגידים ככלי לשיפור המצב: פגיעותם הרבה ללחץ ציבורי, והיכולת לנהל נגדם לוחמה כלכלית כדי להשיג הישגים סביבתיים. עם זאת, מבקרי הכלכלה התאגידית מציעים גישה אחרת, שעקרונותיה הם הצורך בהעצמת החברה האזרחית ומניעת התערבות פוליטית של תאגידים ברגולציה סביבתית. מדיניות ניהול סביבתית צריכה לכלול, בין היתר, תמיכה ברגולציה סביבתית או לכל־הפחות הימנעות מהתנגדות לה. Vogel, לעיל ה"ש 89.

160 מלבד החוקים שנזכרים בחלק 2 לפרק זה, ניתן למנות הצעות חוק נוספות שמשפיעות על התאגידים השונים, כגון הצעת חוק הפחתת פליטת גזי חממה, התשס"ח־2008 (פ/17/3353), וכן הצעת חוק מניעת זיהום קרקע וטיפול בקרקעות מזהמות, התשס"ט־2009 (פ/17/3018). שתי הצעות החוק זמינות ב־www.knesset.gov.il/privatelaw/plaw_display.asp

העבריינין מעברתו או לשיעור ההוצאה שנחסכה לו בזכותה,¹⁶¹ ולמנוע בכך תמריצים להפרת החוקים הסביבתיים.¹⁶²

עם זאת, מאחר שהמוסד התאגידי ואלה הפועלים מטעמו מהווים גורמי סיכון (אך גם סוכני שינוי) סביבתי מרכזיים, חשוב – הן מהבחינה ההצהרתית והן לצורך ההרמוניה המשפטית – שדיני התאגידים עצמם יפעלו באופן הרמוני ובאמצעות דוקטרינות וטכניקות תאגידיות לשיפור איכות הסביבה. בדינים אלה נתמקד בחלק זה של המאמר.

1. על התפתחות הרטוריקה השיפוטית בתחום איכות הסביבה וממשקה עם דיני החברות

דיני איכות הסביבה, בהקשרם הרחב ביותר, עוסקים במיתון ההשפעה של השימוש במשאבים על-ידי בני-האדם, ובמניעת נזקים לבריאות ולסביבה, מתוך תובנה שיש להגביל את ניצול משאבי-הטבע ואת הנזק שהאדם גורם לסביבה. דיני איכות הסביבה המודרניים מבוססים על עקרונות משפטיים ודברי חוק שהיו קיימים מימי המשפט הרומי העתיק והמשפט המקובל. עקרונות אלה הם עוולת המטרד, מתחום דיני הנויקין, ודוקטרינת הנאמנות הציבורית, המייצגת את הדאגה והשמירה על זכויות הכלל בענייני הסביבה.¹⁶³

משנות השישים והשבעים של המאה העשרים ועד היום נחקקו בארץ ובעולם חוקים רבים בתחום. הגישה הכללית הייתה לחוקק חוקים הקובעים נורמות בתחומים ספציפיים, דוגמת החוק למניעת מפגעים, התשכ"א-1961; חוק המים (תיקון מס' 5), התשל"ב-1971, אשר הוקדש למניעת זיהום מים; חוק מניעת זיהום הים (הטלת פסולת), התשמ"ג-1983; חוק שמירת הנקיון, התשמ"ד-1984, ורבים אחרים. על החקיקה הראשית נוספו, בעיקר החל בשנות השמונים, גם תקנות-משנה. מלבד החוקים הקובעים נורמות, שעל המפר אותן מוטלות סנקציות, יש להזכיר את חוק התניית מענקים ממשלתיים – שבמסגרתו תוקנו

161 הקנס שיוטל הוא הגבוה מבין הקטגוריות השונות.

162 להרחבה בנושא ראו אלון טל "התועלת מאי ציות לחוקים סביבתיים: המקום של ניתוח כלכלי בקביעת קנסות למוזהמים" סביבה ומדיניות – קובץ מחקרים 11 (עמיר אידלמן, אלון טל וניר בן-אהרן עורכים, 2002), נגיש בכתובת www.sviva.gov.il/Environment/Static/Binaries/index_pirsumim/p0138_1.pdf. ראו גם את דברי ההסבר להצעת חוק הגנת הסביבה (המוזהם משלם) (דרכי ענישה), התשס"ז-2007, ה"ח הכנסת 216, נגישים בכתובת www.knesset.gov.il/Laws/Data/BillKnesset/159/159.pdf, שם נאמר כי "חישוב רווחים במסגרת השיקולים לעונש עתיד להגדיל את גובה הקנסות ויגרום למפעלים מזהמים להתייחס ברצינות רבה יותר לדרישות סביבתיות". הדברים מקבלים ביטוי במטרת החוק, המנויה בס' 1 לחוק הגנת הסביבה: "...לשלול את הכדאיות הכלכלית שבפגיעה בסביבה, בין השאר באמצעות ענישה המתחשבת בשווי הנזק שנגרם... או ברווחים שהופקו תוך ביצוע עבירות...".

163 דניאל פיש דיני איכות הסביבה בישראל 20 (2002).

החוק לעידוד השקעות הון והחוק לעידוד מחקר ופיתוח בתעשייה – כחיקה מתמרצת אשר מתנה תמיכה במפעלים בעמידה באמות-מידה סביבתיות.¹⁶⁴ את התייחסותה של הפסיקה עד כה לנושא השמירה על הסביבה ניתן לחלק לשני שלבים, ולהערכתנו אנו על סיפו של שלב חדש ועמוק יותר. בשלב הראשון, שארך שנים רבות, לא העניקו בתי-המשפט משמעות מיוחדת לסביבה ולשמירה.¹⁶⁵ השלב השני מתאפיין בשינוי משמעותי בערכאות השונות, אשר התרחש, עקב בצד אגודל, במקביל לתיקונים חקיקתיים ספציפיים שהחמירו את העונשים המרביים המוטלים על עבריינים סביבתיים, ובמקביל לשינוי הלך-הרוח החברתי לכיוון ששיקף את החשיבות הרבה שיש בשמירה על הסביבה ואיכותה.¹⁶⁶ הלכירוח אלה השתקפו בפסקי-הדין השונים של שלוש הערכאות,¹⁶⁷ אשר החלו נותנות את דעתן לנושאים שונים המשתייכים לכותרת "איכות הסביבה". ברוח הטענה העוברת כחוט-השני במאמר זה, אין זה מפתיע לגלות כי במרכז רובם הגדול של פסקי-הדין – העוסקים בזיהומי מים ואוויר, בהשלכת פסולת ברשות הרבים ועוד – עומדים תאגידיים ונושאי-המשרה שבהם. מן הרטוריקה שאפיינה את התייחסותם של בתי-המשפט בשלב זה עולה כי אלה החלו לקשור את אחריותם של התאגידיים עם השמירה על הסביבה ועל החברה המושפעת מפעילותם.¹⁶⁸

164 חוק התניית מענקים ממשלתיים למפעלי תעשייה (תיקוני חקיקה), התשס"ו-2006, ס"ח 246. החוק מתקן את החוק לעידוד השקעות הון, התשי"ט-1959, ס"ח 234, ואת החוק לעידוד מחקר ופיתוח בתעשייה, התשמ"ד-1984, ס"ח 100, וקובע כי שר התמ"ת יקבע בתקנות מכוח חוקים אלה תנאים שעניינם שמירה על איכות הסביבה, לאחר התייעצות עם השר להגנת הסביבה. נכון למועד כתיבתן של שורות אלה טרם תוקנו תקנות כאלה, אף שחלפו כשלוש שנים מאז נחקק החוק.

165 ראו אור קרסין "הענישה בעבירות איכות הסביבה – בין רטוריקה למעשה" מחקרי משפט כג(2) 433 (2007). קרסין מציינת במאמרה כי ההתמודדות עם העבריינות הסביבתית, הן מצד רשויות האכיפה והן מצד בתי-המשפט, הייתה במשך שנים רופסת ודלה.

166 רע"פ 244/96 כים ניר ניהול שירותי תעופה נ' מדינת ישראל, פ"ד (3) 529, 530-531 (1996). בפסק-דין זה ציין השופט לוין כי "עם גבור התודעה הציבורית לעבירות הקשורות באיכות הסביבה ומניעת זיהום מים, נחלץ גם המחוקק לקביעת רמת ענישה משמעותית לעוברים על עבירות אלה... מהחומר שלפני יוצא, לכאורה, שעד כה הטילו בתי המשפט עונשים מתונים בשל עבירות של איכות הסביבה ואם כך הוא הגיעה השעה להעלות את רף הענישה".

167 לביקורות על אופן טיפולו של בית-המשפט העליון בנושאים סביבתיים ראו אורית מרום-אלבק ואלון טל "שיפור האכיפה הציבורית של דיני איכות הסביבה: הצעות לרפורמה" סביבה ומדיניות – קובץ מחקרים 53 (עמיר אידלמן, אלון טל וניר בן-אהרן עורכים, 2002).

168 עת"מ (מנהליים חי') 3136/06 צלול – עמותה לאיכות הסביבה ושימור ים-סוף נ' הועדה למתן היתרים להזרמת שפכים לים (טרם פורסם, 14.6.2006) (להלן: פרשת צלול); ת"פ (שלום ת"א) 1928/04 המשרד לאיכות הסביבה נ' אלומות חולון בע"מ (לא פורסם, 31.12.2004). במקרה האחרון נידון זיהום אוויר שנגרם על-ידי מאפייה. ביחס לטענתם של הנאשמים כי מצבה הכלכלי של החברה אינו מאפשר לה לעמוד בתנאיו של המשרד לאיכות הסביבה, קבע השופט נחרצות: "...קיימת אפשרות אחת בלבד, שאדם אשר תוצאות מעשיו

כך, בפסק־דין שניתן בשנת 2003 בנושא אתרים "פירטיים" לסילוק פסולת הודגם הקשר שבין התאגיד לבין איכות הסביבה בדבריה של השופטת דורית ביניש:

"עבירות איכות סביבה אף הן בגדר אותה קטגוריה של עבירות של אחריות קפידה המטילות על תאגיד החייב לנקוט באמצעים למניעת עבירה ועל נושא משרה בו, את הנטל הראייתי להוכיח כי אכן נקטו באמצעים הדרושים לשם מילוי חובותיהם כלפי הציבור."¹⁶⁹

להתחזקותה של הרטוריקה הסביבתית התלוותה גם ענישה מחמירה יותר של התאגידים.¹⁷⁰ בשורה של פסקי־דין, אשר נתנו על־פי־רוב תוקף להסדר־טיעון שנעשו בין הצדדים, ניתן לראות כי התאגידים החלו להיתבע ולהיקנס בסכומים לא־מבוטלים בשל פגיעות סביבתיות קשות, ביניהן זיהומי ים ומקורות מים אחרים,¹⁷¹ זיהום אוויר,¹⁷² השלכת פסולת ברבים או ניהול לא־תקין של אתרי פסולת.¹⁷³ הניסיון להילחם בתופעות הזיהום הסביבתי כלל, בחלק גדול מן התביעות, גם הענשה של נושאי־משרה בתאגיד – בין בקנסות כספיים ובין בחודשי מאסר על־תנאי ובעבודות שירות לקהילה.¹⁷⁴

הם זיהום סביבתי יפסיקם, או יעמוד בדרישות החוק. אין אפשרות אחרת והחברה לא תסבול אפשרות אחרת."

- 169 רע"פ 7861/03 מדינת ישראל נ' מועצה אזורית גליל תחתון (טרם פורסם, 8.5.2006).
- 170 קרסין, לעיל ה"ש 165, התמקדה במחקרה בנושא הספציפי של פינוי פסולת גושית, ומצאה כי תאגידים רבים קיבלו קנסות בינוניים וגבוהים. בשנים 2004 ו־2005 אף עלה מספר הקנסות הבינוניים והגבוהים שהוטלו על תאגידים על מספר הקנסות הנמוכים שהוטלו עליהם.
- 171 ת"פ (שלום נצ') 2983/05 מדינת ישראל נ' סעיד עטאללה ושומרי הגליל 2000 בע"מ (טרם פורסם, 1.5.2007); ת"פ (שלום חי') 4831/01 מדינת ישראל נ' כרמל כימיקלים בע"מ (טרם פורסם, 29.1.2006); ת"פ (שלום ראשל"צ) 3220/05 המשרד לאיכות הסביבה נ' ווישיישראל בע"מ (טרם פורסם, 20.4.2006); ת"פ 5056/04 (שלום י"ם) מדינת ישראל נ' פז חברת נפט בע"מ (טרם פורסם, 17.6.2006); ת"פ (שלום חד') 2176/02 מדינת ישראל נ' הוד חפר בע"מ (טרם פורסם, 18.12.2006); ת"פ (שלום קר') 1880/04 מדינת ישראל נ' מילואות – חברה לפיתוח משקי מפרץ חיפה בע"מ (לא פורסם, 18.1.2006); ת"פ (שלום ת"א) 1343/04 מדינת ישראל נ' חמי טבריה (לא פורסם, 28.12.2006).
- 172 ת"פ (שלום חי') 4128/04 מדינת ישראל נ' בתי זיקוק לנפט בע"מ (טרם פורסם, 25.3.2007); ת"פ (שלום ת"א) 1928/04 המשרד לאיכות הסביבה נ' אלומות חולון בע"מ (לא פורסם, 31.12.2004); ת"פ (שלום רמ') 2791/04 המשרד לאיכות הסביבה נ' סופרבוס בע"מ (טרם פורסם, 9.10.2007).
- 173 ת"פ (שלום ב"ש) 1646/05 המשרד לאיכות הסביבה נ' מכלוף יוסף ובניו בע"מ (טרם פורסם, 28.5.2007); ת"פ (שלום ב"ש) 2054/02 מדינת ישראל נ' חיפה כימיקלים דרום בע"מ (טרם פורסם, 25.12.2006); ת"פ (שלום כ"ס) 2565/03 מדינת ישראל נ' חן המקום בע"מ (טרם פורסם, 8.11.2006).
- 174 בהודעה לעיתונות שנמסרה ב־14 במרס 2005, מטעם המשרד להגנת הסביבה, נכתב כי "103"

לנוכח המגמות הוולונטריות שנסקרו בפרק הקודם ולנוכח המגמות הפסיקתיות והחקיקתיות החדשות, נראה כי אנו נמצאים כעת על סף עידן שבו נפתחות הזדמנויות חדשות להרחיב את הבסיס המשפטי של דיני איכות הסביבה גם אל תוכם ובאמצעותם של דינים המסדירים את המשפט העסקי, ובראשם דיני התאגידים. כאמור, הטלתה של אחריות חברתית וסביבתית יכולה להיעשות מכוחם של דינים ספציפיים, חיצוניים לחוק החברות, כשם שהדבר נעשה בתחומם של דיני העבודה, דיני הגנת הצרכן, דיני ההגבלים העסקיים וכדומה, אך היא יכולה להיעשות גם מכוח דינים כלליים, דוגמת עקרון תום-הלב¹⁷⁵ ועקרון תקנת הציבור בדיני החוזים; עקרון הרשלנות בדיני הנויקין; וחובותיהם של נושאי-המשרה בדיני התאגידים. כך, לדעתנו לא ירחק היום שבו תניות חוזיות הפוגעות באיכות הסביבה יסווגו כפוגעות בתקנת הציבור ועל-כן כבטלות. באופן דומה, התנהגות חוזית אשר כרוכה, למשל, באי-גילוי של נושאים סביבתיים הקשורים לחוזה תוכל להיחשב כהתנהגות שאינה בתום-לב. נושאים אלה טרם לובנו אומנם במישרין בפסיקה, אך לנוכח המגמות המתפתחות, אשר מקצתן יתוארו להלן, נראה כי לא ירחק היום שבו טענות מסוג זה יתקבלו באהדה.¹⁷⁶

2. חובותיהם של נושאי-משרה בתאגיד והיפוך תורת האורגנים

העיסוק בשאלת היקף חובתם של נושאי-משרה בתאגיד קשור בטבורו לשאלת תכליתם של דיני החברות – האם זו קפיטליסטית צרה או שמא על התאגיד להביא בחשבון גם שיקולים של אחריות חברתית-סביבתית?

נראה כי הגישה המטייעה יעדים חברתיים מגוונים במסגרת יעדיה הכלכליים של החברה הינה מקובלת כיום, במיוחד כאשר השיקולים החברתיים תורמים לרווחיה של החברה, אף אם מדובר ברווחים עקיפים וארוכי-טווח.¹⁷⁷ בהתאם לכך, התכלית הסביבתית,

מתוך 106 תיקי תביעה בהם ניתן פסק דין בשנת 2004 בתביעות המשרד לאיכות הסביבה הסתיימו בהרשעה". להודעה זו צורפה רשימה של נושאי-המשרה שהורשעו והעונשים שנגזרו עליהם. נגיש בכתובת www.sviva.gov.il/Environment/Static/Binaries/Spokesman/misrot_1.pdf.

175 השוו לדבריו של הנשיא שמגר בד"נ 7/81 פנידר נ' קסטרו, פ"ד לז(4) 673, 696 (1983) (להלן: פרשת פנידר): "...המגמה של להטיל חובת תום לב על נושאי משרה בעת שלב המשא ומתן מתיישבת עם חובתה של החברה לקחת בחשבון את בעלי החברה, נושיה, עובדיה ואת הציבור בכללותו, כמתחייב מחיי החברה והמשק."

176 לנוכח המגמות המתפתחות נראה כי גם שאלת ההכרה באיכות הסביבה כערך המוגן חוקתית תעמוד על הפרק. נושא זה נידון בבג"ץ 4128/02 אדם טבע ודין נ' ראש ממשלת ישראל, פ"ד נח(3) 503 (2004). שאלת מעמדה החוקתי של הזכות לסביבה נאותה, כזכות הלכתית עצמאית, הושארה שם בצריך עיון. עם זאת הוכרה האפשרות לגזור את הזכות משאר הזכויות המעוגנות בחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו, כגון הזכות לשלמות הגוף, זכות הקניין והזכות לכבוד.

177 ראו לעיל בפרק א למאמר, וכן: Forest L. Reinhardt, Robert N. Stavins & Richard

שגם אליה נושאי-המשרה צריכים לכוון את כוחם, יכולה לחלחל לפרשנות של היקף חובותיהם, אם בדרך של טענת הגנה ואם בדרך של עילת תביעה. כך, אם נושא-משרה ייתבע בגין הפרת חובת הזהירות או הפרת חובת האמונים בשל פעילותו שוחרת הסביבה, הוא יוכל להתגונן בטענת "שיקול-הדעת העסקי" (BJR) ככל שפעילותו הייתה עניינית ובתום-לב.¹⁷⁸ מן הצד האחר, מעמד מוגבר של איכות הסביבה יאפשר הכרה בעילת תביעה עצמאית שבאמצעותה יהיה אפשר לתקוף ישירות נושא-משרה אשר הפעיל את כוחו באופן שפגע באיכות הסביבה. זאת, לנוכח טבען הגמיש ותלוי המדיניות המשפטית של חובות האמונים והזהירות הקבועות בסעיפים 252 ו-254 לחוק החברות.¹⁷⁹ תקיפה כזו תוכל להיעשות במישרין, לנוכח הצירוף "כלפי אדם אחר" המופיע בסעיפים 252(ב) ו-254(ב), או בעקיפין, דרך הקונסטרוקציה שלפיה סיכונים סביבתיים משליכים על טובתה של החברה (company). במילים אחרות, שתי קבוצות של תובעים פוטנציאליים יכולות להשתמש בחובות הזהירות ובחובות האמונים: האחת – הציבור הרחב וארגונים סביבתיים; והאחרת – בעלי מניות כתובעים בתביעה נגזרת. נבהיר את דברינו: סעיפים 252 ו-254 קובעים, בהתאמה, את חובות הזהירות והאמונים שנושא-משרה בתאגיד חב כלפי החברה (company). סעיף קטן (ב) בשני סעיפי חוק אלה מציין, בהתאמה לכל סוג חובה, כי אין בהוראת סעיף קטן (א) כדי למנוע את קיומה של החובה האמורה של נושא-המשרה כלפי אדם אחר. במציאות הגלובלית הנוכחית, שבה תאגידים עושים פעולות שיש להן השפעה ניכרת על איכות הסביבה ועקב כך גם על הציבור, אין זה מופרך לטעון כי הציבור או ארגונים מטעמו ייחשבו "אדם אחר", ויהיו רשאים לפיכך להעלות טענות של הפרת חובות הזהירות והאמונים שנושאי-המשרה בתאגיד חייבים בהן.¹⁸⁰

H.K. Vietor, *Corporate Social Responsibility through an Economic Lens* (Harvard Kennedy School, Faculty Research Working Papers Series, 2008), available at web.
hks.harvard.edu/publications/getFile.aspx?Id=450

178 שם.

179 לדוח הקושר את שקילת השיקולים הסביבתיים של תאגידים לחובת הנאמנות כלפי בעלי המניות ראו www.socialfunds.com/news/article.cgi/1428.html.

180 בע"א 741/01 קוט נ' עזבון איתן, פ"ד נו(4) 171, 181 (2003) (להלן: פרשת קוט), נקבע כי גם בעל מניות יחידני יכול להיחשב "אדם אחר". ראו גם את פסיקתה של השופטת אלישבע ברק בע"ע 1465/02 בנימין – איגוד ערים לכבאות והצלה טבריה, פד"ע לט 646 (2004). בפסק-דין זה, הבוחן את הקשר שבין התאגיד לבין עובדו בהקשר של דיני עבודה, ברק מציינת כי "לבעל מפעל יש בעיני גם חובה מוסרית כלפי הציבור שמפעלים לא יהיו כושלים, שלא יקרסו. חובה זו, מוסרית בעיני, אך היא נובעת גם מתיאוריה של אתיקה בעסקים. בכמה עשרות השנים האחרונות מתפתחת תיאוריה לגבי אתיקה בעסקים. לפיה בעלי מפעלים חייבים נאמנות לא רק כלפי בעלי המניות שלהם אלא גם כלפי העובדים והציבור הרחב... חוק החברות החדש (חוק החברות, התשנ"ט-1999) ראה גישה זו לנגד עיניו. הוא הטיל חובה על בעל מפעל כלפי הציבור". בהמשך, לאחר סקירת ס' 254(א) לחוק החברות, ברק קובעת כי "חובה זו כלפי 'אדם אחר', היינו, כלפי העובדים והציבור הרחב, חלה אם כן היום מכוח החוק".

ככל שהדברים אמורים בבעלי מניות, בעלי האינטרס השיווי המייצגים ברגיל את עניינה של החברה, נראה כי גם להם תעמוד עילת תביעה (נגזרת) כאשר הפגיעה בסביבה על-ידי נושאי-המשרה הזיקה לחברה. כפי שסקרנו לעיל בפרק ב, מדיניות "ירוקה" משרתת לא רק את הציבור, אלא גם את התאגיד, ובכך אף משיאה לא אחת את רווחיו. לפיכך ניתן לומר כי כאשר נושאי-המשרה בתאגיד אינם מתחשבים באיכות הסביבה, ובשל כך אינם משיאים רווחים כפי שהיו יכולים לעשות אילו רק היו קצת "ירוקים" יותר, תתקיים פגיעה ברישא של סעיף 11, ומכאן הדרך קצרה לביסוס טענת הפרתה, למצער, של חובת הזהירות המוטלת עליהם כלפי החברה.

לטעמנו, כשם שמודל זה מתאים לענף הנזיקי, בעיקר בשל שיקולי הרתעה והימצאותם של "כיסים עמוקים" שניתן להיפרע מהם, כך הוא יתאים גם לתביעות סביבתיות (אשר משלבות לרוב גם היבט נזיקי) נגד תאגידים ואורגניהם, אשר משליכים כיום על הסביבה אולי יותר מכל גורם אחר. מודל כזה אולי חושף את נושאי-המשרה באופן אישי לסכנת תביעות, ועלול לעורר בליבם חשש מפני נטילת סיכונים בשם החברה,¹⁸¹ אך נראה כי חשיבות הנושא ואופיו הציבורי מחייבים את אימוצו.

הטלתה של אחריות אישית במסגרת דיני התאגידים יכולה להיעשות גם באמצעות טכניקה הקרויה "היפוך תורת האורגנים", אשר נעשה בה שימוש הולך וגובר בהקשרים סביבתיים רבים. על הרציונל הטמון בה ניתן ללמוד מדבריו של השופט ברק בפסק-הדין בעניין מודיעים, אשר ציין כי –

"במספר הולך וגובר של מקרים קובע המחוקק הישראלי הוראות מיוחדות בדבר אחריות פלילית-אישית של נושאי תפקידים בכירים בחברה..."¹⁸²

לעברות אלה, המכונות "עברות נושאי-משרה", יש מבנה מיוחד, וכדברי השופט ברק: "המבנה הטיפוסי של עבירות נושאי משרה הוא זה, לפיו בצד האחריות של התאגיד בפלילים קיימת גם אחריות של נושאי משרה מסוימים".¹⁸³ להדגשת הרציונל של הוראות אלה – המטילות אחריות פלילית ואזרחית כאחד – השופט ברק מציין כי הן נועדו להמריץ את בעלי-המשרה לנקוט אמצעים נאותים, "ולהבטיח כי יקוימו אמצעי זהירות על מנת למנוע ביצוע עבירות במסגרת התאגיד".¹⁸⁴ דברים דומים נאמרו לאחרונה בפסיקתו של בית-המשפט העליון בפרשת רייכרט בהתייחס לשאלת אחריותו של בעל שליטה בחברה לנוכח סעיף 52א לחוק ניירות-ערך, התשכ"ח-1968 (להלן: חוק ניירות-ערך): "התכלית

181 להבדיל ממודל חסינות האורגן, שבו האורגן מתנקה מכל אחריות ברגע שמייחסים את האחריות לחברה.

182 עניין מודיעים, לעיל ה"ש 41, בעמ' 386.

183 שם.

184 שם, בעמ' 388.

המרכזית שבהטלת אחריות על בעלי שליטה מעוגנת ברצון להגביר את ההקפדה על שמירת הוראות חוק.¹⁸⁵

מדגימת החוקים המרכזיים בתחום איכות הסביבה ניתן לראות כי המנגנון של היפוך תורת האורגנים נפוץ ביותר בקרבם,¹⁸⁶ ויוצר סדר זרימה חדש אשר מרחיב את אחריותם של נושאי-המשרה השונים (ולעיתים גם של בעלי השליטה), אלא אם כן יצליחו אלה להוכיח כי המעשה נעשה לא בידיעתם וכי הם נקטו את כל האמצעים הסבירים למניעת המעשה. לצורך המחשת הדברים נתמקד להלן בשלוש דוגמות עדכניות יחסית המדגימות את השקפת המחוקק בדבר מעמדם של התאגיד ונושאי-המשרה בו ככלי מרכזי להשפעה על איכות הסביבה.

(א) חוק הגבלת העישון במקומות ציבוריים (תיקון מס' 2)¹⁸⁷

תיקון זה נועד למנוע ניצול לרעה של פרצות בחוק הקיים, ומרחיב את תחולתו גם על עסקים מסוג "...בית אוכל, בית משקה, מועדון, דיסקוטק או מקום אחר שבין עיסוקיו הגשת מזון או משקאות". התיקון מטיל גם חובת "עשה" על בעל העסק, אשר חייב לאכוף את החוק במלואו.¹⁸⁸ על-פי התיקון לחוק, מלבד חשיפתו של התאגיד לקנסות גבוהים יותר, ייחשפו גם המנהלים לתביעות אישיות בגין הפרת החוק, כל עוד לא עשו מאמץ למנוע את הפרת תחולתו.¹⁸⁹ אכיפה מוגברת של החוק תהפוך את העסקים השונים לכלי

185 ע"א 345/03 רייכרט נ' יורשי המנוח שמש, פס' 9 לפסק-דינו של השופט עדיאל (פורסם בנבו, 7.6.2007).

186 לדוגמה, בס' 16 לחוק למניעת מפגעים סביבתיים (תביעות אזרחיות), התשנ"ב-1992, ס"ח 184, (להלן: החוק למניעת מפגעים סביבתיים (תביעות אזרחיות)), נאמר: "מקום שמדובר בחוק זה בגרימת מעשה, והמעשה נעשה על ידי תאגיד, רואים אדם כאחראי לאותו מעשה גם אם היה אותה שעה מנהל פעיל בתאגיד, שותף – למעט שותף מוגבל, או עובד בכיר האחראי לנושא הנדון, אלא אם כן הוכיח שניים אלה: (1) המעשה נעשה שלא בידיעתו; (2) הוא נקט את כל האמצעים הסבירים למנוע את המעשה." ראו גם ס' 11 לחוק למניעת מפגעים, תשכ"א-1961, ס"ח 58, (להלן: החוק למניעת מפגעים); ס' 11 לחוק איסוף ופינוי פסולת למיחזור, התשנ"ג-1993; ס' 19 לחוק הפיקדון על מיכלי משקה, התשנ"ט-1999; וס' 64 ו-72 לחוק אוויר נקי.

187 חוק הגבלת העישון במקומות ציבוריים והחשיפה לעישון (תיקון מס' 2) (מניעת העישון במקומות ציבוריים והעישון הכפוי), התשס"ו-2007, ס"ח 104 (להלן: חוק הגבלת העישון).

188 אם אחד מלקוחותיו של בעל העסק מעשן, עליו להוכיח כי הוא אכן פנה אליו בבקשה שיחדל מלעשות כן. נוסף על כך עליו לדווח על כך בשיחת טלפון למפקחים האחראים לאכיפת החוק.

189 בדברי ההסבר להצעת חוק הגבלת העישון במקומות ציבוריים (תיקון – מניעת העישון במקומות ציבוריים והעישון הכפוי) התשס"ו-2006 (פ/17/1216), זמין ב-www.knesset.gov.il/privatelaw/plaw_display.asp, נכתב: "החוק הקיים לא סיפק עד כה הגנה כוּו במידה הראויה ואינו מטיל כל אחריות למניעת העישון במקום הציבורי על המחזיק בו, אלא רק אחריות בדבר קביעה של שלטים. כתוצאה מכך, רבים מבין המחזיקים במקומות הציבוריים

אוכף ומחנך, אשר בעזרתו, כך יש לקוות, ייעשה הציבור בריא יותר.¹⁹⁰

(ב) חוק אוויר נקי

הצורך בחוק זה נבע מהעובדה שהחוקים שעסקו במניעת זיהום אוויר בישראל היו מפורזים בסבך החקיקה, ולא נועדו באופן מלא לשמירת איכות האוויר.¹⁹¹ החוק מנסה להשיג את מה שעשה המחוקק האמריקאי כבר בשנות השבעים, עם חקיקת חוק האוויר הנקי האמריקאי (Clean Air Act), המהווה את האמצעי המשפטי המרכזי למניעת זיהום האוויר ולשיפור איכותו.¹⁹²

שני כלים חשובים ומרכזיים בחוק מעוגנים בסעיפים 64 ו-72, המקבעים את אחריותם של נושאי-המשרה בתאגיד: הראשון חושף את נושא-המשרה לסנקציות פליליות, ואילו השני – לסנקציות אזרחיות.¹⁹³ על החשיבות שהמחוקק מייחס לתאגיד ולנושא-המשרה בו ניתן ללמוד מדברי ההסבר שבהצעת החוק: "רבים מבעלי מקורות פליטה הם גופים עסקיים. מוצע לכן להטיל חובה מפורשת על נושא משרה בתאגיד לפקח על פעולות התאגיד ועובדיו לשם מניעת עבירות על הוראות החוק המוצע."¹⁹⁴ בהשוואה שערכנו בין הצעת החוק, על גרסתיה השונות, לבין החוק עצמו מצאנו הבדל מעניין: בהצעת החוק, לפי הנוסח שעבר בקריאה הראשונה,¹⁹⁵ ניתן להבחין כי הסעיף הנוגע

בוחרים להתעלם מן החוק. לכן מוצע להטיל אחריות בנוגע לעישון במקום ציבורי בו אסור העישון, גם על המחזיק במקום הציבורי."

190 רשויות הבריאות בסקוטלנד הודיעו כי בסיומה של השנה הראשונה לאיסור העישון במקומות ציבוריים חלה ירידה דרמטית של 17% במספרם של המאושפזים בבתי-החולים בשל התקפי לב. סקר דומה שנערך באירלנד הראה ירידה של 14%. ראו כתבתה של דפנה ורדי "איסור העישון מראה תוצאות" nrg מעריב 12.9.2007 www.nrg.co.il/online/29/ART1/635/834.html.

191 דוגמות לכך ניתן למצוא בחוק למניעת מפגעים, בפקודת בריאות העם מס' 40 לש' 1940, בחוק למניעת מפגעים סביבתיים (תביעות אזרחיות), ואף בחוק רישוי עסקים, התשכ"ח-1968, ס"ח 204, אשר מסמיך שרים אחדים להתקין תקנות החלות על עסקים הטעונים רישוי על-פי חוק.

192 ייעודו המלא של חוק אוויר נקי בא לידי ביטוי עוד בסעיף 1: "חוק זה מטרתו להביא לשיפור של איכות האוויר וכן למנוע ולצמצם את זיהום האוויר, בין השאר על ידי קביעת איסורים וחובות בהתאם לעקרון הזהירות המונעת, והכל לשם הגנה על חיי אדם, בריאותם ואיכות חייהם של בני אדם ולשם הגנה על הסביבה, לרבות משאבי הטבע, המערכות האקולוגיות והמגוון הביולוגי, למען הציבור ולמען הדורות הבאים ובהתחשב בצורכיהם."

193 ס' 64 מפנה לס' 61(א)(4) לחוק העונשין, התשל"ז-1977, וס' 72 מפנה לאמור בס' 70, הקובע כי "מעשה או מחדל בניגוד להוראות לפי חוק זה, הם עוולה אזרחית, והוראות פקודת הנויקין [נוסח חדש], יחולו עליהם, בכפוף להוראות חוק זה."

194 ראו את דברי ההסבר לס' 33 להצעת חוק אוויר נקי לישראל, התשס"ו-2005, ה"ח הכנסת 111, נגיש בכתובת www.knesset.gov.il/Laws/Data/BillKnesset/111/111.pdf.

195 שם, ס' 33 להצעה.

באחריותו של נושא-משרה דומה בנוסחו לסעיפים שקבועים בחוקים סביבתיים אחרים בנוגע לאחריותם של נושאי-משרה.¹⁹⁶ עם זאת, לאחר שההצעה נהפכה לחוק, שונה הסעיף הנוגע באחריותו של נושא-המשרה, ולהגדרתו של האחרון היתוסף הסיפא "וכן דירקטור לעניין עבירה כאמור בסעיף 63(א)". עיון ברוב החוקים הסביבתיים מגלה כי ההגדרה של נושאי-המשרה כוללת רשימה צרה יותר של בעלי-תפקידים, ותפקיד הדירקטור אינו נכלל בה.¹⁹⁷ עובדה זו תמוהה לנוכח הכללתו של הדירקטור ברישא של המונח "נושא משרה" בסעיף ההגדרות של החוק הקודיפיקטיבי שנחקק לאחרונה בנושא חברות, הוא חוק החברות.

תוספת "צנועה" זו, אשר מרחיבה את מעגל החבים באחריות פלילית, מעידה על מגמה משמעותית בהקשר התאגידי-הסביבתי. בשנים האחרונות חל שינוי משמעותי בתפקיד הדירקטור, אשר אינו נחשב עוד רק כתפקיד של כבוד, אלא ככזה שמתווה מדיניות של תאגיד ובכך יכול לקדמו פלאים או לחרוץ את דינו לשבט.¹⁹⁸ הוספת הדירקטור למעגל החבים יכולה לתרום בצורה משמעותית להתייחסות חיובית של התאגידים השונים לסביבה, על-ידי כך שהדירקטוריון – כגוף המתווה מדיניות ומפקח (סעיף 92 לחוק החברות) – ישים לנגד עיניו גם את התחום הסביבתי.

לטעמנו, הגיעה העת להרחיב את הגדרת נושאי-המשרה גם בשאר החוקים הסביבתיים, ולכלול בה את הדירקטור – הן בשל אופיו הקודיפיקטיבי של חוק החברות והן מטעמים של מדיניות המטילה אחריות מוגברת על הדירקטוריון כחוליה מרכזית בממשל התאגידי המודרני. הרחבה כזו תוביל גם להאחדה ולהרמוניה חקיקתית של החוקים הסביבתיים השונים בינם לבין עצמם ובינם לבין דיני החברות.

(ג) הצעת חוק הפחתת השימוש בשקיות פלסטיק¹⁹⁹

השימוש הנרחב בשקיות הניילון נהפך לאחרונה לבעיה סביבתית,²⁰⁰ ובעקבות המודעות

196 ס' 33 להצעה, שם, קובע בצורה פוויטיבית כי "נושא משרה בתאגיד חייב לפקח ולעשות כל שניתן למניעת עבירות על חוק זה בידי התאגיד או בידי עובד מעובדיו; המפר חובה זו, דינו – כפל קנס כאמור בסעיף 61(א)(4) לחוק העונשין". לאחר-מכן, בס"ק (ב), מופיע הסייג אשר מסיר את האחריות מנושא-המשרה אם הוכח כי עשה כל שניתן כדי למלא את חובתו. הדמיון שבין הסעיפים השונים אינו פוסח גם על הגדרת נושא-המשרה, אשר מוגדר לרוב בחוקים הסביבתיים כ"מנהל פעיל בתאגיד, שותף למעט שותף מוגבל, או בעל תפקיד אחר בתאגיד האחראי מטעם התאגיד על התחום שבו נעברה העבירה".

197 שני חוקים חדשים יחסית המכילים אף הם תוספת זו הם חוק הקרינה הבלתי מייננת, התשס"ו-2006, ס"ח 158, וכן החוק לסילוק ולמיחזור צמיגים, התשס"ז-2007, ס"ח 96.

198 ראו: Aron Cramer & Matthew Hirschland, *The Socially Responsible Board* (1.11.2006). [available at www.accessmylibrary.com/coms2/summary_0286-25601756_ITM](http://www.accessmylibrary.com/coms2/summary_0286-25601756_ITM).

199 הצעת חוק הפחתת השימוש בשקיות פלסטיק, התשס"ח-2008, ה"ח הכנסת 468 (להלן: הצעת חוק הפחתת השימוש בשקיות פלסטיק).

200 לכתבות בנושא ראו עדי הגין "שקיות או לא להיות" nrg מעריב 24.3.2007 www.nrg.co.il/online/16/ART1/559/491.html; גלעד רוט "הקלות הבלתי נסבלת של שקיות הפלסטיק"

לכך הונחה הצעת החוק בנושא. גם בתחום זה ערכנו השוואה בין הנוסח הקיים בהצעת החוק, כפי שאושרה בקריאה הטרומית, לבין הנוסח שהשתנה לאחר שעבר בקריאה הראשונה, אך הפעם מצאנו ממצא הפוך: בעוד שבגרסה הטרומית הורחבה אחריותו של נושא-המשרה על-ידי הכללת הדירקטור בהגדרת נושא-המשרה,²⁰¹ נוסח הסעיף לאחר הקריאה הראשונה השתנה וחזר לנוסח המצוי ברוב החוקים הסביבתיים,²⁰² מבלי שנמצא הסבר לשינוי המדובר.²⁰³

3. דיני ניירות-ערך, חובות גילוי ודיווח סביבתי

את פעולת הדיווח ניתן לחלק לשני ענפים שונים: האקט הוולונטרי, שעליו הרחבנו בפרק הקודם, והאקט הרגולטיבי, שהחל אף הוא להתעצם בתקופה האחרונה ואשר יידון להלן. החלוקה המתוארת והצמיחה העקבית שחלה בכל אחד מסוגי הדיווח האמורים ממחישות היטב את ה"התכתבות" בין ההסדרה החוץ-משפטית לבין ההסדרה המשפטית של האחריות החברתית-הסביבתית של המגזר העסקי.

כחלק מיישום מסקנותיה של ועדת ברנע,²⁰⁴ נעשו תיקונים בשנת 2004 בחוק ניירות-ערך ובתקנות שהותקנו מכוחו. במסגרת השינויים נקבעה רשימה מפורטת של נושאים החייבים בגילוי במסגרת תשקיף ובמסגרת דוחות תקופתיים שחברה ציבורית מפרסמת, הכוללת גם היבטים סביבתיים.²⁰⁵ הרציונל להרחבת דרישות הדיווח בנושאים סביבתיים

nrg מעריב 22.11.2007 www.nrg.co.il/online/1/ART1/661/996.html; יעל עבריי-דראל "קיבוץ עברון: רוצים שקיות ניילון? שלמו שקל" ynet סביבה 27.12.2007 www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3487421,00.html.

201 ס' 20 להצעת חוק הפחתת השימוש בשקיות פלסטיק, התשס"ז-2007, מציין כי "נושא משרה" הוא "מנהל פעיל בתאגיד, שותף למעט שותף מוגבל, או בעל תפקיד אחר בתאגיד האחראי מטעם התאגיד על התחום שבו נעברה העבירה, וכן דירקטור". נגיש בכתובת www.knesset.gov.il/privatelaw/Plaw_display.asp?lawtp=1.

202 ס' 10 (א) להצעת חוק הפחתת השימוש בשקיות פלסטיק.
203 לאחר אישור ההצעה בקריאה הטרומית ישבה ועדת הפנים והגנת הסביבה של הכנסת פעמיים על המדוכה, לשם הכנתה לקריאה הראשונה. בנסיונו להתחקות אחר סיבת השינוי, קראנו את הפרוטוקולים של הישיבות, אך העלינו חרס בידינו בשאלת סיבת השינוי. ראו פרוטוקול ישיבה מס' 372 של ועדת הפנים והגנת הסביבה, הכנסת ה-17 (3.6.2008), נגיש בכתובת www.knesset.gov.il/protocols/data/html/pnim/2008-06-03.html, ואת פרוטוקול ישיבה מס' 397 של ועדת הפנים והגנת הסביבה, הכנסת ה-17 (7.7.2008), נגיש בכתובת www.knesset.gov.il/protocols/data/rft/pnim/2008-07-07-01.rtf. ייתכן שהסבר לשינוי הוא פעולתם של שתדלנים.

204 ועדת ברנע הוקמה לשם בחינת הצורך בשינוי מבנהו והיקפו של המידע בנוגע לעסקי התאגיד הנדרש בתשקיף ובנגזרותיו. דוח הוועדה נגיש בכתובת www.isa.gov.il/Download/IsaFile_54.pdf.

205 ס' 28 (א) לתקנות ניירות ערך (פרטי התשקיף וטיטת תשקיף - מבנה וצורה), התשכ"ט

וחברתיים נובע מהקשר הבלתי־נמנע שנרקם בין התאגיד לבין מחזיקי־העניין, אשר משפיעים על פעילותו ומושפעים ממנה, ומן ההכרה כי התנהלות התאגיד מול אותם בעלי־עניין משפיעה על ביצועיו הפיננסיים.²⁰⁶ תיקון זה עיגן לראשונה את ההתייחסות לנושא איכות הסביבה שתאגיד נסחר חייב לכלול במסגרת עסקיו, והיווה חותמת רשמית למגמת הרחבת הגילוי הוולונטרי. אף שהתיקון נעשה במסגרת תקנות פרטי התשקיף, הוא השפיע גם על היקף הגילוי הנדרש בדרך התקופתית, בשל הדרישה הקיימת בתקנה 8 לתקנות ניירות ערך (דוחות תקופתיים ומידיים), התש"ל-1970.²⁰⁷ לאחרונה החל מהלך מעניין של הרשות לניירות־ערך שעתידי להרחיב באופן משמעותי את הדיווח של חברות בנוגע לסיכונים סביבתיים ולדרכי ניהולם, על־ידי תיקון תקנה 28 לתקנות ניירות ערך (פרטי התשקיף, טיוטת התשקיף – מבנה וצורה), התשכ"ט-1969. תיקון זה יקבע את היקף הגילוי הנדרש על־ידי התאגיד הן בהיבט האיכותי והן בהיבט הכמותי.²⁰⁸

אחת השאלות המעניינות העולות היא אם חובת הדיווח, המשמשת כלי משמעותי בדיני ניירות־ערך, פוזלת למשקיעים הפיננסיים של התאגיד הנסחר, ובכך נובעת מראייה "כלכלית" של תכלית התאגיד, או שמא מדובר בגילוי המיועד לקידום תכלית חברתית.²⁰⁹ תקנה 28, בנוסחה כיום, דורשת לציין השלכות מהותיות שיש להוראות הנוגעות באיכות הסביבה, כך שבמבט ראשון הגילוי שנדרש נראה "חברתי". עם זאת, הסיפא של סעיף קטן

1969, מציין: "יצוינו השלכות מהותיות שיש להוראות הנוגעות לאיכות הסביבה, לרבות על ההשקעות ההוניות, הרווחים והמעמד התחרותי של התאגיד." ס"ק (ב) מציין: "פורטו עלויות והשקעות סביבתיות מהותיות צפויות, בנפרד, עד לתום השנה הנוכחית, לשנה הבאה ולתקופות שלאחר מכן."

206 ראו את הרצאתו של יושב־ראש הרשות לניירות־ערך הקודם, משה טרי, בכנס בנושא אחריות סביבתית, נגישה בכתובת www.isa.gov.il/Download/IsaFile_440.pdf.

207 תקנה זו קובעת כי בדרך התקופתית יתוארו עסקי התאגיד והתפתחות עסקיו בהתאם לפרטים ולעקרונות שבתוספת לתקנות פרטי התשקיף.

208 בין השינויים המתוכננים ניתן למנות: (1) הבנה וניתוח של ההשלכות המהותיות שיש להוראות הנוגעות באיכות הסביבה על ההשקעות ההוניות, הרווחים והמעמד התחרותי של התאגיד – התיקון יחייב דיווח בדבר הסיכונים הסביבתיים הכרוכים בפעילותו של התאגיד; בדבר השפעותיהן של הוראות חוקיות מהותיות ועדכניות בנושא איכות הסביבה על פעילותו, ועמידתו בהן; ואף בדבר השפעות מהותיות של הוראות חוק שעתידות להיכנס לתוקף על מצבו של התאגיד ופעילותו. התאגיד יפרט את מדיניותו בדבר ניהול סיכונים סביבתיים, אירועים שגרמו לנזק סביבתי שבגינם התאגיד צפוי להיות חייב בסכומים מהותיים, וכן הליכים משפטיים המתנהלים נגדו בעניין. (2) ניתוח ההשפעות הסביבתיות על הביצועים העסקיים של התאגיד – התיקון יחייב דיווח כמותי מפורט בדבר סכומי פיצויים שנפסקו נגד התאגיד בהליכים משפטיים הנוגעים באיכות הסביבה; בדבר עלויות שבהן נשא התאגיד בתקופת הדוח לשם תיקון נזקים סביבתיים ומניעת פגיעה עתידית בסביבה; בדבר העלויות שהתאגיד צפוי לשאת בהן בעתיד בשל נזקים לסביבה שנגרמו על־ידי; ובדבר סכומים שהוא עתיד להשקיע לצורך עמידה בחוקים סביבתיים.

209 פסרמן־יוזפוב, לעיל ה"ש 123.

(א) מציין במפורש פרמטרים כלכליים, כגון השקעות ורווחים.²¹⁰ אף שהבחנה בין גילוי כלכלי לבין גילוי חברתי אינה כה חדה,²¹¹ נראה כי התיקון המוצע מתיימר אומנם לשלב בתוכו את הגילוי ה"חברתי", אך בסופו של דבר עיקרו הוא גילוי "כלכלי". כפי שעולה מדברי ההסבר המופיעים בטיטת תיקון התקנות המיועדת להערות הציבור:²¹² "כיום, ניתן לעמוד על מגמה הולכת וגדלה שבה יותר ויותר משקיעים וקרנות בוחנים תאגידים לא עוד רק לפי 'השורה התחתונה' בדוח תוצאותיהם העסקיות, אלא גם על פי מדדים חברתיים, סביבתיים ואחרים להם הם מייחסים השפעה של ממש על שווים העתידי של ניירות הערך". קביעת אמות המידה המוצעות בתיקון משמרת אם כן את אופיו הכלכלי של הגילוי, אך נראה כי המתכונת המוצעת מחדדת אף היא את השילוב והקרבה הנוצרת כיום בין שיקולים חברתיים וכלכליים.

4. סעיף 11 לחוק החברות כמקור כללי להטלת מחויבות סביבתית על תאגידים

נקודת המוצא העיונית של מאמר זה עניינה בחיזוק יחסי-הגומלין בין ענייני איכות הסביבה לבין תכליתה של החברה העסקית. תשובה לכך מן הראוי שתימצא בסעיף 11 לחוק החברות, אשר עוסק בסוגיה מט-משפטית זו. סעיף 11 קובע, בסעיף קטן (א) שבו, כי -

"תכלית חברה היא לפעול על פי שיקולים עסקיים להשאת רווחיה, וניתן להביא בחשבון במסגרת שיקולים אלה, בין היתר, את ענייניהם של נושיה, עובדיה ואת עניניו של הציבור; כמו כן רשאית חברה לתרום סכום סביר למטרה ראויה, אף אם התרומה אינה במסגרת שיקולים עסקיים כאמור, אם נקבעה לכך הוראה בתקנון."

בראשית הדברים נעיר כי לנוכח שאיפת המחוקק, כפי שבוטאה בדברי ההסבר להצעת חוק החברות, ליצור "חוק מקיף, כולל, בעל אופי קודיפיקטיבי, המרכז את עיקרי דיני החברות הנוהגים בישראל ומותאם לצרכי התקופה",²¹³ ולנוכח התובנה כי המגזר העסקי

210 שם. פסרמן-יוזפוב טוענת כי במקומות שבהם דרש המחוקק גילוי חברתי, הוא עשה זאת במפורש. לדוגמה, תק' 10(ב)6 לתקנות ניירות ערך (דוחות תקופתיים ומידיים), התש"ל-1970, דורשת דיווח גם בהיקפים שאינם מהותיים מבחינה כלכלית.

211 פסרמן-יוזפוב, שם, נותנת דוגמה שבה תאגיד עלול להיחשף לכתבי אישום בגין הפרת חוקי איכות הסביבה אשר הקנסות בגינם עלולים להגיע לסכומים גבוהים. מאחר שלמעשים הלא-נאותים מבחינה חברתית עשויות להיות השלכות כלכליות על התאגיד, הם עונים על מבחן המהותיות הכלכלית, ויהיו חייבים בגילוי.

212 הרשות לניירות-ערך "טיטת תיקון תקנות ניירות ערך (פרטי התשקיף וטיטת תשקיף - מבנה וצורה) (תיקון), התשס"ח-2007", נגיש בכתובת www.isa.gov.il/Download/IsaFile_2639.pdf.

213 הצעת חוק החברות, התשנ"ו-1995, ה"ח 2432, 2.

קשור בטבורו לנושאים של איכות הסביבה, הגיעה השעה לאזכר גם את איכות הסביבה במסגרת הערכים המוזכרים בסעיף 11 לחוק החברות, כך שייכתב בו כי "תכלית חברה היא לפעול על פי שיקולים עסקיים להשאת רווחיה, וניתן להביא בחשבון במסגרת שיקולים אלה, בין היתר, את עניניהם של נושיה, עובדיה ואת ענינו של הציבור, ובכלל זה נושאים הנוגעים באיכות הסביבה".²¹⁴ באמצעות אזכור מפורש מעין זה תקבל איכות הסביבה את המקום והמודעות הראויים לה. לחלופין אפשר לציין את איכות הסביבה בראשית הרשימה של בעלי-העניין המוזכרים בסעיף - אשר מסודר לפי סדר האלפבית - ובכך להדגיש בצורה מובהקת את עצמאותה של הסביבה, ולא להציגה ככרוכה בהכרח רק בענינו של הציבור, המוזכר כיום ממילא בסעיף. ככלות הכל, את ההגנה על הסביבה יש לראות כערך בפני עצמו, אולי אפילו כערך-על, קיומי ומקדמי לערכים רבים אחרים. מכל מקום, הגיעה השעה לעדכן את סעיף 11 ברוח "סביבתית", וליתן תוקף לפרשנותו ולנפקותו הסביבתית והאופרטיבית של סעיף "מורה-דרך" זה על חובותיהם של נושאי-המשרה (שבהן נדון בהמשך).

גישה זו מתיישבת עם אמירות המופיעות בפסיקה: "דומה שהמגמה המודרנית המתפתחת היא, כי על החברה ועל מנהליה הפועלים עבודה לקחת בחשבון לא רק את טובתם של בעלי המניות... אלא גם את טובתם של עובדי החברה, צרכניה והציבור הרחב בכללותו..."²¹⁵ וכן "אכן ניהולו של תאגיד הוא עניין רציני. מילוי תפקיד ניהולי בתאגיד כרוך באחריות כבדה, המיועדת לא רק להבטחת ענייניהם של התאגיד עצמו, של בעלי מניותיו ושל נושיו, אלא גם להבטחת ענייניו של הציבור..."²¹⁶

בפרשת צלול,²¹⁷ שניתנה בשנת 2006 ודנה במישרין בקשר שבין נושא איכות הסביבה לבין המגזר העסקי, בוחן השופט דר את תכליתה של החברה, הנזכרת בסעיף 11 לחוק החברות, וכן את הקשר בין התאגידים לבין הסביבה המושפעת מפעילותם.²¹⁸ השופט דר קובע קטגוריות שונות של תאגידים, כגון תאגידים שבאים במגע ישיר עם ציבור הלקוחות, תאגידים שאינם באים במגע ישיר עם ציבור הלקוחות (תאגידים הנקראים "קבוצת העורף"), ומונופולים אשר מוצריהם ושירותיהם נרכשים על-ידי הציבור בליט בררה, ומציין:

"חברות שנתגלו כמזהמות מקורות אוויר ומים בישראל משתייכות, ככלל, לקבוצת העורף או שהן מונופולים. ועדיין, למרות העדר הקשר הישיר לציבור של מרבית חברות קבוצת העורף, ניתן היה לצפות מחברות קבוצה זו, כפי שמצפים מכל

214 במקום אחר הצענו להכניס גם את המינוח "אתיקה עסקית" - ראו בוקשפן, לעיל ה"ש 74. לדיון נרחב יותר ביעדיו של ס' 11 לחוק החברות ראו בוקשפן, לעיל ה"ש 18.

215 פרשת פנידר, לעיל ה"ש 175, בעמ' 695.

216 ע"פ 4148/03 כהן נ' מדינת ישראל, פ"ד נח(2) 629 (2004).

217 פרשת צלול, לעיל ה"ש 168.

218 שם, בפס' 1.3, אומר השופט דר: "יתרונות מושגים לא רק על ידי האדרת תדמיתה של החברה באמצעות מחיר המוצר או השירות ואיכותו, אלא גם בפן הציבורי שלה - האם היא תורמת לחברה (society), האם היא שומרת על ערכי הסביבה ונמנעת מניצול עובדים או שהיא מנצלת לרעה את משאבי הטבע או את עובדיה."

אדם, לשמור על נכסי הטבע השייכים לציבור ולשקול את עניינו של הציבור במסגרת השיקולים העסקיים להשאת רווחים.²¹⁹

גישה כזו מתיישבת גם עם רוחו הכללית של סעיף 11, שעליו אמרנו, במקום אחר, כי הוא יכול וצריך להתפרש כחובק גם את הגישה החברתית, תוך הצהרה על העדפת התכלית הכלכלית כמורת-דרך, אף אם לא ככלל הכרעה בכל מקרה נתון. לגישתנו, מלבד התמקדותה של החברה בעוצמת רווחיה, עליה להתחשב גם בדרכים ההגונות ליצירת אותם רווחים ובציפייתם המוצדקת של בעלי-העניין בהקשר זה, לעיתים אף במחיר הקרבתם של רווחים כלכליים, שכן החברה העסקית אינה מתקיימת בגפה, אלא מהווה חלק מהמרקם החברתי הסובב.²²⁰

עמדה זו אינה "מאיימת" על הגישה הכלכלית של דיני החברות, שכן שיקולים עסקיים ושיקולים הנוגעים באיכות הסביבה אינם מוציאים בהכרח זה את זה. יתר על כן, גם אימוצן המתגבר והוולונטרי של יוזמות בנושאי איכות הסביבה על-ידי תאגידים – יוזמות ה"מעמיסות" ברובן נטלים גדולים מאלה הנדרשים על-פי חוק – מעיד על התועלת שתאגידים מפיקים כאשר הם מתחשבים במסגרת פעילותם בשיקולים חברתיים בכלל ובשיקולים סביבתיים בפרט. מכל מקום, את סעיף 11 לחוק החברות ראוי לדידנו לפרש לעיתים כמחייב – ולא רק כמאפשר – התחשבות בערכים חברתיים וסביבתיים.²²¹

5. אכיפה אזרחית וציבורית בראי הנורמות המשפטיות

בשנים האחרונות נשמעות ביקורות נוקבות על מערכת האכיפה הסביבתית, המופעלת בעיקר על-ידי השלטון המרכזי.²²² עיקר הביקורת נוגעת באי-אכיפה בשל מחסור בכוח-אדם ובתקציבים ראויים, אך גם במדיניות הרכה יחסית. דוח שחובר על-ידי "אדם טבע ודין" – אשר ניתח את הנתונים המופיעים באתר האינטרנט של המשרד להגנת הסביבה על-אודות פסקי-הדין שניתנו בתיקים שבהם היה המשרד מעורב – מצביע על ירידה בכל הנוגע באכיפה של המשרד להגנת הסביבה.²²³ לגישתם של מחברי הדוח, מערכת ההרתעה

219 שם, בעמ' 3 (ההדגשה הוספה).

220 בוקשפן, לעיל ה"ש 18.

221 להרחבה ראו שם, בעמ' 519-531.

222 האכיפה נעשית על-ידי המשרד להגנת הסביבה, אשר מפעיל יחידות עצמאיות לטיפול בנושאים סביבתיים, כגון אגף תיאום אכיפה, המשטרה הירוקה, אגף ים וחופים, ומערך בררות משפט. בתהליכי האכיפה השונים מעורבים גם מחוזות המשרד להגנת הסביבה והלשכה המשפטית שלו.

223 אדם טבע ודין "דו"ח אכיפה 2008" (2009), נגיש בכתובת www.adamteva.org.il/_Uploads/dbsAttachedFiles/ahifa.pdf (להלן: הדוח). מהדוח עולה כי בשנת 2005 ניתנו 142 פסקי-דין, מתוכם 120 הרשעות; בשנת 2006 ניתנו 125 פסקי-דין, מתוכם 110 הרשעות; ואילו בשנת 2007 ניתנו 92 פסקי-דין בלבד, מתוכם 81 הרשעות.

אינה יעילה מספיק: בחינת גוריי-הדין שניתנו במהלך השנים 2005-2008 (בהליכים פליליים שניהל המשרד להגנת הסביבה) מעלה כי מאסר בפועל נגזר בשמונה מקרים בלבד.²²⁴ כמו-כן נראה כי בית-המשפט, בדונו בעברות סביבתיות, נוטה לאמץ הסדריי-טיעון, ולעיתים קרובות אף כאלה שבהם נמחק שמם של נושאי-המשרה. נקודה אחרונה זו מתיישבת אומנם עם רעיון האישיות המשפטית הנפרדת של התאגיד, אך עומדת בניגוד-מה למגמת ההרחבה בחובותיהם האישיות של נושאי-המשרה – נושא שאליו התייחסנו לעיל בתת-פרק ג2.

ממצא נוסף אשר מאשש את המסקנה האמורה התגלה בבדיקה שנערכה בעבור יושב-ראש ועדת הפנים ואיכות הסביבה של הכנסת.²²⁵ במחקר זה לא נאספו אומנם נתונים מספריים על היקפים של הסדריי-טיעון תוך השוואה בין פרטים לבין תאגידים, אך על בסיס עיון בפסקי-הדין מציע המחבר כמה הנחות והשערות: (1) אין הבדל של ממש בין פרטים לבין תאגידים מבחינת נכונותם להגיע להסדר-טיעון, והסדריי-טיעון נחתמים עם שתי הקבוצות בשיעורים דומים; (2) כאשר מאשימים במקביל הן את מנהלי הארגון והן את הארגון עצמו, הארגון מוכן לשאת בעונש כבד ובלבד שבמסגרת הסדר-הטיעון יימחקו האישומים נגד מנהלי הארגון; (3) ההבדל בענישה נובע מההבדלים באופי העברה – מקום שמדובר בעברות חמורות, הנאשמים מעדיפים הסדריי-טיעון. עם זאת מצוין במסמך כי שיעור הקנסות שהושתו על נאשמים במסגרת הסדריי-טיעון גבוה באופן ניכר (פי שניים בערך) משיעור הקנסות שנפסקו לנאשמים שלא הגיעו להסדר-טיעון.

במסגרת זו ראוי לציין כי ככלל, בין שמדובר באדם יחיד או בתאגיד, אין נטייה גדולה יותר של בתי-המשפט לאמץ הסדריי-טיעון בנושאי סביבה מאשר בהליכים פליליים. עם זאת, ואם אנו מקבלים את ההשערות שלעיל, נשאלת השאלה במה הואילו חכמים בתקנתם. לטעמנו, הסדרה עקבית כזו נוטלת במידת-מה את ה"עוקץ" מכוונת המחוקק להטיל אחריות אישית על נושאי-משרה בתאגיד.

נסיון הריפוי שבמנגנון האכיפה הציבורית התחזק במהלך השנים האחרונות והוביל לפיצולה של סמכות האכיפה ולהענקת סמכויות חסרות תקדים לאזרח ובעיקר לרשות המקומית. להלן נתמקד בשני מנגנוני אכיפה אלה.

(א) אכיפה אזרחית

על החשיבות הרבה שבמנגנון האכיפה האזרחית ניתן ללמוד מדבריו של השופט רובינשטיין בפסק-דין אשר עסק, בין היתר, בחוק הגבלת העישון:

"אכן, הרשויות צריך שיעשו מלאכתן כפי שהטיל עליהן המחוקק בפיקוח ובאכיפה. ואולם, כבדותה ואיטיותה של פעולת הרשויות מצדיקה לפתוח פתח לאכיפה

224 בדוח נטען כי "גם עונשי מאסר על תנאי כמעט ואינם נפסקים בתיקים שמנהל המשרד להגנת הסביבה: בארבע השנים האחרונות נפסק מאסר על תנאי ב-23 מקרים בלבד". שם, בעמ' 2.

225 להב דן "מסמך רקע בנושא: מגמות בענישת עברייני איכות הסביבה 2001-2003" (2003), נגיש בכתובת www.knesset.gov.il/mmm/data/docs/m00801.doc.

אזרחית', כך שהאזרח האיכפתי המבקש לשמור את בריאותו ובריאות הציבור יוכל להשפיע אף הוא לתקנת הרבים.²²⁶

דיני איכות הסביבה מקנים מעמד מיוחד לאזרח כאוכף חוק, בין היתר באמצעות האפשרות להניע בעצמו הליכים פליליים – לרוב על-ידי הגשת קובלנות מתוקף חוקים סביבתיים, השתתפות ישירה בהליכי תכנון שיש להם השפעה על הסביבה²²⁷ וקבלת מידע רב מאת רשויות המדינה.²²⁸ נוסף על כך ניתן למנות אמצעים נוספים המקנים לאזרח או לקבוצת אזרחים מודאגים את הכוח לאכוף את החוקים הסביבתיים השונים: בחוק למניעת מפגעים סביבתיים (תביעות אזרחיות) נקבע כי כל מי שנפגע או עלול להיפגע על-ידי מפגע סביבתי רשאי לבקש סעד מבית-המשפט כדי למונעו. החוק מתייחס לסוגים רבים של מפגעים סביבתיים: זיהום אוויר,²²⁹ רעש, ריח, זיהום מים, זיהום מי ים, זיהום על-ידי פסולת, זיהום על-ידי חומרים מסוכנים וזיהום על-ידי קרינה.²³⁰ נוסף על כך ראוי לציין כי חוק תובענות ייצוגיות, התשס"ו-2006, קובע בתוספתו השנייה, בין היתר, כי בתביעה בקשר למפגע סביבתי ניתן להגיש בקשה לאישור תובענה ייצוגית.²³¹ חוק זה מעניק כוח רב לקבוצת אזרחים שהצליחו לחבור יחד ולתבוע בשל מפגע סביבתי. גם התפקיד של "נאמן ניקיון" מהווה כלי אכיפה אזרחי טהור שבאמצעותו ניתן לאכוף את חוקי הסביבה השונים.²³²

- 226 רע"א 9615/05 שמש נ' פוקצ'טה בע"מ, פס' ה(4) (טרם פורסם, 5.7.2006).
- 227 פיש, לעיל ה"ש 163, בעמ' 15: "הליכי תכנון ובנייה מקנים תפקיד ומעמד ישיר לאזרחים ונציגיהם, ומאפשרים להם ליטול חלק בתהליכי התכנון שלא באמצעות נציגיהם בשלטון, וזאת על ידי הגשת התנגדויות. בין רצף הליכי התכנון, שעל פיו נשקלת התוכנית המוצעת, מהווה שלב ההתנגדות נדבך מרכזי."
- 228 זאת, על-ידי שימוש בחוק חופש המידע, התשנ"ח-1998, ס"ח 226, המעגן את זכותו של האזרח לקבל מידע המצוי בידי רשות שלטונית, ואת חובתה של זו למסור אותו. התחום הסביבתי קיבל דגש מיוחד בחוק זה על-ידי הקביעה בס' 10 כי "בבואה לשקול סירוב למסור מידע לפי חוק זה, מכוח הוראות סעיפים 8 ו-9, תינתן הרשות הציבורית דעתה, בין היתר, לענינו של המבקש במידע, אם ציין זאת בבקשתו, וכן לענין הציבורי שבגילוי המידע מטעמים של שמירה על בריאות הציבור או בטיחותו, או שמירה על איכות הסביבה."
- 229 ההגדרה לזיהום אוויר היא כמשמעה בחוק אוויר נקי.
- 230 ראו גם בר"ע (מחוזי ב"ש) 901/99 החברה לשירותי איכות הסביבה (רמת חובב) בע"מ נ' עמותת מדעני הדרום (לא פורסם, 17.5.2000).
- 231 ס' 6 לתוספת השנייה לחוק תובענות ייצוגיות, התשס"ו-2006 (להלן: חוק תובענות ייצוגיות).
- 232 "נאמן ניקיון" אינו מוסמך לתת הודעת תשלום קנס למעולי סביבה, אלא רק דוח עברה, אשר מטופל לאחר-מכן במערך בררות המשפט של אשכול האכיפה במשרד להגנת הסביבה. על התמריצים של חוק תובענות ייצוגיות ראו אלון קלמנט "גבולות התביעה הייצוגית בעולות המוניות" משפטים לד 301 (2004); אלון קלמנט "קווים מנחים לפרשנות חוק התובענות הייצוגיות, התשס"ו-2006" הפרקליט מט 131 (2006).

מקצת הכלים המשפטיים שתוארו לעיל העניקו כוח רב לאזרח המעוניין באכיפת החוקים הסביבתיים, בין היתר גם על תאגידי מזהמים, והרחיבו את מעגל השחקנים השומרים על איכות הסביבה. כך "נוצר פלורליזם חדש בו מעורב האזרח בצורה ישירה בהפעלת החוק ואכיפתו".²³³

(ב) אכיפה על-ידי הרשות המקומית

מלבד "הנתיב האזרחי" שהתפתח במהלך השנים, הובילה הביקורת הנוקבת על מערכת האכיפה הסביבתית של השלטון המרכזי לתיקון חוק הרשויות המקומיות ולהענקת סמכויות רבות לפקחים של הרשות המקומית.²³⁴ במסגרת החוק קיבלו הפקחים העירוניים סמכויות חסרות תקדים שמעולם לא הוענקו לגורמי אכיפה מחוץ למשטרה. סמכויות אלה כוללות, בין היתר, עיכוב חשודים, היתרי כניסה למקומות, נטילת דגימות, צווי חיפוש, חקירה וכדומה. נוצר מצב פרדוקסלי שבו סמכויותיהם של פקחי המשטרה להגנת הסביבה, כולל פקחי המשטרה הירוקה, נופלות מסמכויותיהם של פקחי השלטון המקומי.²³⁵ מלבד העובדה שחוק זה מהווה ערוץ מקביל המאפשר לרשות המקומית לאכוף את החוקים הסביבתיים בתחומה, הכספים שמתקבלים מן הקנסות בגין הפרת החוק נכנסים לקופת הרשות המקומית, ואינם עוברים לקרן לשמירת ניקיון. תמריץ כספי זה אמור לעודד את הרשות המקומית לאכוף את החוקים הסביבתיים בתחומה, וייתכן שהדבר יוביל לשיפור ניכר באיכות הסביבה בתחומה.

סיכום

במאמר זה ניסינו לתאר את המארג המורכב והדינמי המתקיים בין המגזר העסקי, הרגולטור והציבור – משולש הכוחות המרכיב את "המערכת האקולוגית" שבתוכה מתנהלת פעילות הסביבתית של התאגידים.

התנהלותו הסביבתית של התאגיד מוכתבת בראש ובראשונה על-ידי הכוחות הרגולטיביים, ביניהם דיני איכות הסביבה ופעילותן של רשויות האכיפה. עם זאת, בשנים האחרונות ניכרת פעילות סביבתית וולונטרית מעל לסף הציות הנדרש בחוק – אם מתוך

233 פיש, לעיל ה"ש 163, בעמ' 19.

234 חוק הרשויות המקומיות (אכיפה סביבתית – סמכויות פקחים), התשס"ח-2008, ס"ח 534.

235 ככלל, סמכות האכיפה הפלילית של המשטרה הירוקה מיושמת באמצעות שלושה כלים מרכזיים: מסירת הודעות תשלום קנס ודוחות עברה, פתיחת תיקי חקירה, ותפיסת כלי-רכב המעורבים בעברות סביבתיות (בשיתוף-פעולה עם משטרת ישראל). סמכויות התפיסה של מפקחי המשטרה הירוקה מוגבלות במידה מסוימת, ולעיתים עליהם להסתייע במשטרת ישראל.

רצון לייעל ולחסוך, אם מתוך ניסיון לתת מענה לטעם צרכני חדש, ואם מתוך אמונה, רצון לשפר תדמית או טעמים אחרים. חלק מן היוזמות מוכיחות כי ניתן לשפר את הביצועים הסביבתיים של התאגיד תוך התייעלות וחסכון במשאבים. כיוון פעולה כזה שנראה מבטיח במיוחד הוא המעבר של חלק מן התאגידיים להספקת שירותים במקום מכירת מוצרים.²³⁶ שינוי תפיסה זה מאפשר המשך צמיחה כלכלית ואיכות חיים, תוך חיסכון במשאבים והימנעות מצריכת יתר, הנתפסת כאחד מחולייה החברה והסביבה המודרנית.

הגורמים המגדירים את מרחב הפעולה הוולונטרי של התאגידיים קשים לפיענוח, בעיקר לנוכח העובדה שתרומתה הכלכלית של פעילות כזו אינה ניתנת תמיד לכימות ולהוכחה. ניתן לומר כי מחויבותם הסביבתית של התאגידיים היא תגובה על מכלול ציפיותיהם של בעלי עניין כלכליים (דוגמת בעלי מניות, בנקים, צרכנים), רגולטיביים (מחוקקים, בתי משפט) וחברתיים (קהילות שכנות, ארגוני סביבה). המענה על ציפיות אלה הוא המעניק לחברה העסקית את ה"רישיון לפעול" – הן בתחום החוק והן בתחום שמעל לרף זה.

התעצמות כוחם של התאגידיים והיותם גורם שמאיים על הסביבה, כמו גם מנוף הכרחי לשיפור, מצדיקים גיבוש ואימוץ של תפיסה משפטית חדשה ועדכנית ביחס לאחריותו הסביבתית של התאגיד – תפיסה אשר תכיר במכלול הגורמים והציפיות המשפיעים על פעילות התאגיד. הגישה שלפיה ביסודה של החברה העסקית עומדים שיקולים חברתיים בצד השיקולים הכלכליים כבר קנתה אחיזה בדיני החברות, והיא מביאה בשורה חדשה לעולם שנתפס בעבר כמונחה על-ידי המטרה של הגדלת שורת הרווח ותו לא. דומה כי הגיעה העת לעגן שניות זו, בהקשר הסביבתי שלה, באמצעות עדכנו של סעיף 11 לחוק החברות, המגדיר את תכלית החברה העסקית, כך שיציין את שיקולי איכות הסביבה בין העניינים שעל החברה העסקית לשקול. במישור הרגולטיבי יתרום שינוי כזה להרמוניה חקיקתית בין דיני איכות הסביבה לבין דיני החברות, ובמישור שמעל רף הציות, שבמסגרתו תאגידיים שונים מפעילים תוכניות סביבתיות וולונטריות, הוא יצהיר, יעגן ויאפשר את קיומה ואף את הרחבתה של פעילות חשובה זו.

עוד מוצע להרחיב את השימוש בהוראות חוק החברות בדבר חובותיהם של נושאי משרה, כך שחובת הזהירות וחובת האמונים של נושאי המשרה בתאגיד יכלו גם את המחויבות לשמירה על איכות הסביבה. בהתאמה, התנהלות סביבתית בלתי-ראויה תיחשב גם כהפרה של חובות אלה, ותהווה עילה לתביעה אזרחית מצד בעלי מניות, נושים או אף הציבור בכללותו או נציגיו. כבר כיום הטלת אחריות אישית על נושאי משרה (באמצעות

236 להרחבה בעניין זה ראו Lovins et al., לעיל ה"ש 65, המביאים דוגמות אחדות למגמה זו. למשל, משרדים רבים נהגו להחליף שטיחים כל כמה שנים, ואלה היו נזרקים למזבלות. חברת Interface, שעסקה במכירת שטיחים, עברה למכירת שירותי כיסוי לרצפות, כולל תחזוקה וניקוי על בסיס חודשי, וכך החליפה רק חלקים שהתבלו במשרדים במקום למכור שטיחים חדשים. כתוצאה מכך פחתה כמות השטיחים שהושלכו לאשפה ב-80%. דוגמות נוספות שהמחברים מביאים הן חברת "מעליות שינדלר", אשר עברה לספק שירותי תחבורה אנכיים בליסינג במקום למכור מעליות, וחברת Carrier, המציעה שירותי "נוחות אקלימית" במקום למכור מזגנים, ובכלל זה יישום שיטות להפחתת התלות במיזוג, כגון שיטות בנייה שונות. גישה עסקית זו מועילה לעסקים וללקוחות, בצד תרומה לסביבה.

המנגנון של היפוך תורת האורגנים) היא אחד המנגנונים המוכרים בדיני איכות הסביבה, ומן הראוי לחזק את ההרמוניה החקיקתית בנושא זה וליישם מנגנון זה גם במסגרת חוק החברות – החוק הקודמי פיקטיבי הנוגע בהתנהלותן של חברות עסקיות. יש להניח כי מגמה זו תורז גם את אימוצן הוולונטרי של תוכניות סביבתיות פנים-תאגידיות אשר יוכלו, בצד חיזוק התנהלותן ואחריותו הסביבתיות של התאגיד, לשמש טענת הגנה טובה לנושאי-משרה בבואם להוכיח כי נקטו את כל האמצעים הסבירים למניעת הנוק הסביבתי.

כפי שראינו, לרגולציה יש תפקיד-מפתח הן בקביעת רף הציות והן בעידוד תוכניות וולונטריות מעבר לנדרש בחוק. בכל הנוגע בתאגידים שלפעילותם יש טביעת-רגל סביבתית משמעותית (תעשייה כבדה, תעשיות נפט, כרייה וחציבה, אנרגייה וכולי), דיני איכות הסביבה מהווים נדבך רגולטורי מרכזי. עיגון האחריות הסביבתית גם בדיני החברות יחזק וישלים את הרגולציה הקיימת מזוויות מרכזיות נוספות. כאשר מדובר בתאגידים מן התחום הפיננסי, אשר אינם חשופים ישירות לדין הסביבתי אך מהווים מנוף חשוב בהטמעת התנהלותם של תאגידים הנסמכים עליהם, לאחריות הסביבתית שתיקבע בדיני החברות יש תפקיד חלוצי בהכוונת השפעתם הסביבתית של תאגידים אלה.

המחויבות הסביבתית שהמגזר העסקי נוטל על עצמו אינה נקייה מחששות, מביקורת ומספקות. יש הסבורים כי הנהגת מדיניות סביבתית היא עניין למדינה, ולא למגזר העסקי, ויש המטילים ספק ביכולת להוביל את השינוי הנדרש במצב הסביבה ללא חקיקה מחמירה. בין ההתנגדויות לכלכלה התאגידית בולטת הקריאה להעצמת החברה האזרחית ולמניעת התערבות פוליטית של תאגידים ברגולציה סביבתית. ביקורות אלה ואחרות ממחישות את תפקידם וחיוניותם של כל קודקודי המשולש בקידומה של סביבה טובה יותר. המגזר העסקי, על משאביו המרובים, לא יוכל להנהיג מהפכה סביבתית ללא רגולציה נחושה וללא פעולתו ואחריותו של הציבור, קרי, של כל אחד מאיתנו – כבוחר, כפעיל, כמשקיע או כצרכן.

